

TÜRK TARİHİNE AİD ERMENİ KAYNAKLARI*

Hrand D. Andraşyan

Müverrih Vardan

Vardan Padmiç - Vardan Vardapet

Yazdığı eserler ve gösterdiği faaliyetler sâyesinde, XIII. asır Ermeni müellifleri içinde parlak bir mevki işgal eden Vardapet Vardan, bilhassa *Cihan Tarihi* adlı eseriyle gerek Ermeni edebiyatında gerek müsteşrikler nezdinde büyük bir şöret kazanmıştır. Hakıykaten o, bu şöretini eserlerinde görülen olgunluk, incelik, dil güzelliği ve bilgi ile ispat etmektedir. Vardan'ı Garp ilim dünyasına ilk tanıtan Fransız âlimi Ed. Dulaurier, onu «Ermeni edebiyatının yetiştirdiği en büyük âlimlerden ve geniş ma'lûmâtını çeşitli mevzû'lar üzerinde işletenlerden biri sıfatıyla yâni sırasıyla ilm-i kelâm mütehassısı, kitab-ı mukaddes müfessiri, dinî mevzû'lar hikâye-nüvis ve şâiri» olarak vasıflandırmıştır.

Vardan, hayatı boyunca alelâde bir *vardapet* (rahîb) olarak kalmış ise de, memleket ve kilise işlerinde oynadığı rol ve siyâsî nüfûzu büyük olmuştur. Muâsırı ve ders şeriki olan Gence'li Kiragos'un da anlattığına göre, o, gerek ruhanî reisler gerek hırıs-tiyan prensler nezdinde hâiz olduğu itibâr sâyesinde, daima kendisine danışılan bir kimse olmuştur. Bu sebepten, Vardan, din ve kilise teşkilâtı mes'elelerinin halli için kurulan ruhanî meclislere iştirâk etmiştir.

Filhakika Vardan'ın hâiz olduğu itibâr ve nüfûz, meşhûr Hulâgû ile yaptığı mülâkattan açıkça anlaşılacaktır. Hulâgû, Vardan'ı nezdine davet etmiş, kendisiyle baş-başa kalarak ona derdini dökmüş ve memleketin âdilâne idâre edilmesi hakkında nasi-

* Sayı 1'den devam.

hatlarını dinlemiştir. Hulâgû'nun ölümünden sonra da zevcesi Doğuz hatun, tevârüs mes'alesi hakkında Vardan'ın reyine müracaatta bulunduğu gibi onun Abaka lehine ifade ettiği fikrini kabul etmiştir.

Vardan, Kudüs'e hacca gitmesi münasebetiyle Sis şehrine uğradığı vakit, Kilikya Ermeni kralı Hetum I. ve Katolikos Kostantin I. memleket ve kilise işlerinin tanzimi hususunda kendisinden istifade etmek üzere onu beş sene yanlarında alıkoymuşlardır. Vardan'ın, Şarka kendi eyâletine avdeti sırasında, Katolikos Kostantin, Şark eyâletleri ruhanî reislerine hitâben yazdığı tahrirâtta Vardan'dan «Allah'ın husûsî bir hediyesi» diye bahs ederek her işde onun reyine müracaat edilmesini tavsiye etmiştir. Vardan'dan bahsetmiş olan muâsır Ermeni müellifleri de onu «büyük âlim», «parlak bir zekâ», «büyük filozof», «teolog», «meşhur vâiz» sıfatlarıyla zikrederler.

Vardan'ın doğum yeri ve tarihi ma'lûm değildir. Bununla beraber, onun *Areveltzi* (Şarklı) lakabından ve ömrünün büyük bir kısmının Uti eyâletindeki Hağbat manastırında geçirmiş olmasından, kendisinin şark eyâletlerinde ve ağleb-i ihtimâl Ağuvan (Arran) hudutlarına yakın bir yerde doğmuş ve yaşamış olduğunu ileri sürebiliriz¹. Gence'li Kiragos bahsinde söylediğimiz veçhile, Vardan, kendi zamanının büyük Ermeni âlimi Vardapet Vana'nın nezdinde tahsil görmüş ve onun en parlak şâkirdi olarak yetişmiştir. Mütevâzî 'vardapet' rütbesi ile kiliseye ve millete büyük hizmetlerde bulunan Vardan, adını edebiyatta şerefle yaşatan eserleri yazdıktan sonra, 1271-2 tarihinde ölmüş ve Hağbat manastırına defnedilmiştir.

Vardan'ın kaleminden çıkmış dinî mevzû'lara aid altı eser ma'lûmumuzdur. Bunlar Ahd-i Atik kitabının bazı kısımlarına aid tefsirlerdir ki müellifin yüksek bir âlim olduğunu gösterdikten

¹ Ed. Dulaurier, Vardan'ı *Partsrpertzi* tesmiye etmiş ve bundan onun Kilikya'da «Partsrpert» (Yüksek kal'a) de doğmuş olduğunu istihrac etmişse de, yukarıda verdiğimiz ma'lûmat, Fransız âliminin yanlış olduğunu gösterir. Zira Vardan, Kilikya'da ancak beş sene kadar bir zaman misâfir olarak kalmış ve bu esnâda da Partsrpert'te değil, Katolikosluk makamının bulunduğu Rum kalede oturmuştur. Müellifimizin ölümünden 16 sene sonra, 1286 senesinde, «Partsrpertzi Vardan» adlı bir şahsın adına tesâdüf edilmekle beraber bunun başka bir adam olduğu aşîkârdır.

maada, onun edebî meziyetlerini de parlak bir surette tebârüz ettirmektedirler. Vardan'a atfedilen bazı küçük yazılar meyanında bir Coğrafya dahi vardır ki bu eser Ermenistan'ın vaziyetini ve daha ziyâde şehirlerin isimlerini gösteren bir cetveldendir. Bu küçük kitap, Saint-Martin tarafından Fransızcaya tercüme edilmiş², Ermenice metin de 1728 senesinde İstanbul'da tab' edilmiştir.

Suryanî Mihail Vekayinâmesinin Ermenice tercümesi de Vardan'a atfedilmekle beraber elimizde bunu ispat edecek kat'i bir delil mevcut değildir. Mezkûr tercümenin bazı nüshalarında, tercüme işini Vardan'ın, İşokh adlı Suryanî bir papazın iştirakiyle yapmış olduğu, diğer bir nüshada da Davit adlı bir papazdan yardım gördüğüne dair bazı kayıtlar vardır. Umûmî kanaate göre, mezkûr eser Vardan'ın Kilikya'da bulunduğu sıralarda tercüme edilmiş ve müellifimiz hiç değilse onu gözden geçirip lüzumlu tashihleri yapmış olsa gerektir.

Vardan'ın en mühim eseri, yukarıda söylendiği gibi, müellifine büyük bir şöret kazandıran Tarihidir. *Cihan Tarihi* adını taşıyan bu eser, Hıkkatten başlayarak 6000 senelik tarihi ihtivâ eder. Müellifin, ömrünün son senelerinde yazmağa başladığı bu eseri adına lâyük bir surette mufassal ve tetkîyk mahsûlü olarak meydana çıkarabilmesi, gerek zaman gerek vesâik noksanı bakımından gayrikabildi. Müellif, Tarih'inin ilk kısmı için, başta Tevrat olduğu halde, bazı eski eserlerden istifade etmiştir. Müellifin başlıca gayesi Ermeni tarihini yazmak olduğundan, eserde, kendi milletinin menşei ve yurdunun kuruluşunu anlatmak için Nuh oğullarından meydana gelen milletleri ve onların kurdukları yurtları, Tevrat'a ve an'anevi tarihlere göre nakleder. Kitapta, binlerce senelik muazzam tarih, mahdût sahifelerin içine sığdırılmış ve bazan da sırf isim sıralanmakla iktifâ edilmiştir.

Müellif, Ermeni tarihinin eski devirlerini hikâye ederken komşu ırk ve milletlerden de bahseder. Eserin bu kısmında Hun, Hazar ve diğer Şimalî Kafkas kavimleri hakkında mühim mâlûmata rastlanır. Kitapta İran İmparatorluğuna geniş yer verildiği gibi, Roma ne bilhassa Bizans imparatorlukları tarihinden mühim

² *Géographie de Vartabied Vartan, Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie*, Paris, 1819, t. II.

vak'alara dair orijinal malûmat mevcuttur. Dulaurier'nin de işâret ettiği gibi, Vardan, tarihin bu devirlerine aid bizce meçhûl bâzı kaynakları görmüş ve istifâde etmiştir.

Vardan tarihinin en dolgun kısımlarını, Şarkta ve bilhassa Ermeni ülkesinde Arap hâkimiyetinin yayılışı ve bilâhîre Selçuk hâkimiyeti devri teşkil eder. Arap hâkimiyeti bahsinde, Hazret-i Muhammed'in zuhûrundan başlayarak, Irak, Suriye, İran ve Şarki Anadolu'nun işgali, İslâmiyetin bu yerlerde inkişafı, Arap idaresinin safhaları, Bizanslılarla vuku'bûlan mücâdeleler oldukça mufassal ve muntazam bir surette hikâye edilmiştir. Eserin bu kısmının siklet merkezi Ermeni ve Gürcü tarihleridir. Eser, Ermeni ülkesinin muhtelif mıntakalarında Bagratuni ve Ardzruni Ermeni krallıklarının teessüsü ve bu iki sülâleden neşet eden Kars, Sünik, Antsevatsik, gibi bazı tâli hanedanların ve Bagratuni sülâlesinin Gürcüstan'da meydana gelen şubesi hakkında faideli bir mehzaz teşkil eder.

Eserde bizi en çok ilgilendirip makalemizde esas mevzû'u teşkil eden son kısım, 889-1269 tarihlerini ihtiva eden 380 sene zarfında Şark eyâletlerinde ve Anadolu'da geçen vak'alardan bahseder. Bu kısımda Arap hakimiyetinin inhitatından başlayarak Selçukluların Anadolu'ya yürüyüş ve Akdenize kadar olan sahada Türk hakimiyetinin ve muhtelif beyliklerin teşekkülü, Bizanslılara ve Haçlılara karşı harpler, Türk beyliklerinin birbiriyle mücâdeleleri, Konya sultanlığının kuruluşu, Selçuk sülâlesinin dağılması, Kilikya Ermeni krallığının teessüsü ve geçirdiği safhalar kronolojik sırayla anlatılır. Bu kısmın en mühim ve orijinal bahsini, Mogul istilâsı teşkil etmektedir. Esasen, Müverrih Vardan ve Gence'li Kiragos, Mogul tarihine aid Ermeni kaynaklarının en mevsûk iki kaynağı olarak tanınmıştır.

Vardan, Selçuk ilerleyişine Tuğrul beyin zuhûru ile başlar. Müellif, bu vesile ile, eserleri kaybolmuş müverrih Tigran oğlu Vahram ve Ani'li Mikhitar'ın yazılarına istinâden Selçukluların menşei anlatır, bilhassa Ani'li Mikhitar'ın eserinden bu mevzû'a aid bazı fıkraları hemen-hemen aynen iktibas ile, bu eserin ehemmiyetini anlatmış olur. Müellif, Selçuk ilerleyişine ve Anadolu'nun işgaline aid ma'lûm tarihi anlatarak Tuğrul'dan, Alpaslan'da Melikşah'tan ehemmiyetle bahseder. Bagratuni, Ardzruni, Kars Ermeni krallıkları ve diğer hıristiyan beyliklerinin nihayet bulması,

Türk-Bizans mücâdeleleri, Gürcüstan'da vuku'bûlan muhârebeler, Şarkta ve Adadolu'nun muhtelif mıntakalarında Türk beyliklerinin zuhûru ve onların icraatı, Haçlılarla vuku bulan muhârebeleri, Kilikya Ermeni prenslik ve krallığının teessüsü hakkında umumî ve bâzan da orijinal malûmat verir.

Vardan'ın eserinin en orijinal ve en mevsûk kısmını, muasır bulunup bizzat şahit olduğu Mogul istilâsı ve hâkimiyetine aid vak'alar teşkil eder. Müellif, başlangıç kısmında, Mogullara aid muhtasar malûmat verirken, hocası Vardapet Vanagan'ın ve kendi refiki Gence'li Kiragos'un onlara dair mufassal yazı yazmış olduklarını zikreder ve: «bu müelliflere hürmeten biz uzun tafsilâttan sakındık, ancak geçmiş mühim vak'aları ve tarihleri zikretmekle iktifa ettik» der. Vardan'ın, Mogul tarihine aid verdiği malûmatın, Vardapet Vanagan'ın kayıp eserinden istifâde edilerek yazıldığı yukarıdaki ifâdesinden anlaşılmaktadır.

Müellif, Mogulların garba ilerleyişini, 1220 da onların Gürcüstan ve Arran mıntakalarına yaptıkları akınların kaydı ile başlar. O, Gürcü ve Ermeni reislerinin, müstevilere ve onlara iltihak eden Kıpçaklara karşı gösterdikleri faydasız mukavemeti anlattıktan sonra, Celâleddin Harezşah'ın hareketinden ve onun Mogullara karşı giriştiği uzun ve çetin muhârebelerinden bahseder. Müellif, Çarماغun ve Çağatay, Dolada, Kadaga, Molar adlı noyanların muhtelif mıntaka ve şehirleri nasıl zapt ettiklerini, Çarماغu'nun halefi olan Bayçu'un, Mogul fütûhâtını inkişâf ettirerek Erzurum, Kayseri, Sivas ve Erzincan şehirlerini ne suretle ele geçirdiğini anlatır.

Müellif, Mengü han'dan ve Ermeni kralı Hetum I. ile akte-dilen ittifaktan hülâseten bahsettikten sonra, Hulâgû'nun hakimiyet devrinden ve onun Bağdad'a kadar imtidat eden taarruzlarından uzun uzadıya bahseder. Vardan, eserinin bu kısmında, Hulâgû'nun 1255 de muazzam bir ordu ile Konya sultanlığının toprakları üzerine vuku'bûlan taarruzu esnasında onun, daha evvel gelmiş Mogul kütlelerini de bu saldırısında kullandığını ve böylelikle Orta Anadolunun Akdenize kadar olan eyâletlerinin Mogulların eline düştüğünü anlatır. Eserde, vak'aların seyrini takiben, Hulâgû'nun, bilâhîre, bizzat Bağdad'a yürüyüşü ve son halife olan Mustasım'ın katli ile bu şehrin zapt ve yağma edilışı, Meyyafarık'ın ve Suriye şehirlerinin zaptıyla Irak ve Suriyenin

Mogul işgali altına düşmesi, fakat bilâhirc Mogulların Mısırlılar karşısında muvaffak olamayarak yenilmeleri esaslı bir surette naklolunmuştur.

Eserinin son kısmında Hulâgû'den bahseden müellif, 1264 senesinde, bir Kurultay esnasında Hulâgû ile yaptığı meşhur mülâkatını, Kurultayın mâhiyetini ve bu vesile ile gördüğü Mogul âdet ve nizâmlarını ve yapılan merasimleri epeyi tafsilâtle anlatır. Vardan-Hulâgû mulakatı esnasında sarf edilen samimî sözler ve tavsiyeler ayrıca enteresan bir mevzû'dur ki bunlar Moğul idâresine aid bazı hususları açıklamakta ve Hulâgû'nun şahsiyeti ve Hulâgû-Berka mücâdelesinin mâhiyetini tebârüz ettirmektedir.

Müellif, bundan sonra, Hulâgû'nun ölümü, karısı Doğuz hatun, halefi Abaka han, Mogul dini ve âdetleri, Berka-Ataka muhârebeleri hakkında epeyce ma'lûmat verdikten sonra, Mısır sultanı Beybars'ın Kilikya'ya taarruzu ve Katolikos Kostantin'in 1267'deki ölümünü kaydettikten sonra eserine son vermiştir.

Vardan'ın eserinde, bilhassa yabancı memleketlere aid bahislerde, kronolojik hatâlar eksik değildir. Bu hatâlar, müellifin eserini yaşının ilerlediği bir zamanda kaleme almasından ve uzun araştırmalara imkân bulamamasından ileri gelmiş olabilir. Eserin mevzû ve orijinal bir kaynak olmasından anlaşıldığına nazaran, müellif bâzı mühim kitap ve vesikalardan, bu arada Hağbat ve Sanahin manastırlarına ve Ağuvan katolikosluğuna aid arşivlerden istifâde etmiş olsa gerektir. Müellif, kaybolmuş ve çok kıymetli arşivlerden başka, Ermeni müelliflerinden An'li Samuel, An'li Mihkitar, Urfa'lı Mateos, Suryani Mihail'den ve Gürcü tarihine aid bazı eserlerden de istifâde etmiştir. Eserin XIII. asra aid kısmı, müellifin bizzat yakından görmüş ve işitmiş olduğu vak'alarca mürekkeptir.

Vardan, diğer eserlerini klâsik bir Ermenice ve edebî bir üslûpla yazmış olduğu halde, Tarih'ini çok basit ve çok defa Türkçe kelimelerle karışmış bir lisanla kaleme almıştır. Müellif bu hareketiyle daha ziyâde zamanın edebiyattan pek anlamayan Ermeni reislerine uygun bir kitap vücûde getirmek istemiş olsa gerektir.

Bibliyografya: Ermenice metin, 1861'de Moskova'da ve 1862'de Venedik'te basılmıştır.

Fransızca: Ed. Dulaurier, *Les Mongols d'Après les historiens Arméniens* (Journal Asiatique, Oct. - Nov.

1860). Bu tercüme, eserin 1221'den 1268 senesine kadar olan son kısmıdır. J. Muyltermans, *La Domination Arabe en Arménie. Extrait de Histoire Universelle de Vardan, Traduit et annoté. Etude de critique textuelle et littéraire*. Paris, 1927.

Türkçe: Ed. Dulaurier'nin yukarıda gösterilen tercümesinden Mahmud Kemal Ayas tarafından çevrilen: *Ermeni Müverrihlerin: göre Moğollar* (Türkiyat Mecmuası, cilt V, 1935). *Türk Fütûhatı Tarihi* (889-1269) çeviren H. D. Andreasyan (Tarih Semineri Dergisi, İstanbul 1937, sayı 2).

Suryânî Mikâil

Mikael Asori — Michel le Syrien

XII. asırda yaşamış olup, bilhassa Yakın-Şark tarihini alâ-kadar eden büyük bir Vekayinâme kaleme alan bu Suryani patirik'in eserinin aslı 1905'e kadar ele geçmemiştir. Fakat, eserin, müellifin ölümünden az sonra XII. asırda yapılmış olan Ermenice tercümesi mevcûd olup ondan, mühim bir tarih kaynağı olarak istifâde edilmiştir.

Suryani Mihail'in vekayinâmesi Âdem'den başlayıp Miladî 1195 tarihine kadar olan asırların vak'alarını ihtiva etmektedir. Şüphesiz, bu uzun eserin en enteresan kısmını, müellifin yakın ve muasırı bulunduğu devirlerin vak'aları teşkil eder.

Eserin, Urfa'daki Yakubi kilisesinde bulunmuş olan Suryanice metni J. B. Chabot tarafından üç cilt halinde Fransızcaya tercüme edilmiş ve 1905'de Paris'de neşredilmiştir (*Chronique de Michel le Syrien*).

Vekayinâme'nin Ermenice tercümesi, 1248 senesinde, Kilikya Ermeni kralı Hetum I. un emriyle, Ermeniceye vakıf olan İşokh (Josué) adlı Suryani bir papaz tarafından, müellifin eliyle yazılı olan asıl nüshadan hulâsaten yapılmış olup Müverrih Vardan tarafından da tashih edilmiştir.

Ermenice nüsha, Vekayinâme'nin Suryanice metninin keşfin-

den sonra da ehemmiyetini muhâfaza etmiştir. Zira, ele geçmiş olan Ermenice nüsha, müellifin ölümünden ancak 74 sene sonra, yani 1273'de, Fransızcaya tercüme edilmiş olan nüsha ise 1598 tarihinde istinsâh edilmiş olup, birincisi tabiatıyla daha mevsuk sayılır. Bundan başka, eserin Suryanice metninde 1153'den 1169 tarihine kadar olan onaltı senelik vekâyî'i ihtiva eden kısım eksik olup, Fransız mütercimi bu boşluğu diğer bir Suryanî vak'a-nüvisi Ebûlferec'in eserinden yaptığı iktibaslarla doldurmuştur. Keza, Ermeni müstensihî rahip Grigor, 1248'den 1272 senes'ne kadar olan 44 yılın vak'alarını ayrıca ilâve etmiş olduğundan, Ermenice nüshanın değeri bu bakımdan da artmış oluyor.

Bibliografya: Ermenice tercüme metni, 1871'de Kudüs Ermeni manastırında basılmıştır.

Fransızca tercümesi, V. Langlois ve Ed. Dulauirer tarafından (1848) iki defa yapılmıştır.

Türkçe: *Suryanî Mihail Vekayinâmesi*. Chabot'nun Fransızca tercümesinden (Ermenice nüshasının ve zeyillerinin tercümesi ile beraber), İslâmiyetin zuhûrundan 1272 tarihine kadar olan kısım. Çeviren H. D. Andreasyan, 1944. (T. T. Kurumu namına yapılmış olan bu tercüme henüz basılmamıştır.)

Kumandan Simbat

Simbat Gundstabil — Sembat le Connétable

XIII. asırda Kilikya'da yaşamış olup oranın Ermeni krallığı devrinin tarihini yazmış olan bazı müelliflerin vekayinâmeleri ele geçmiş bulunuyor. Umumiyetle «Kilikya müverrihleri» diye tesmiye edilen bu müelliflerin başlıcaları Kumandan Simbat, Urfa'lı, Vahram ve Hetum (Hayton) dır. Garp tarihçileri, Avrupa'nın Kilikya ile Haçlı seferlerinden beri başlamış olan münasâhetten dolayı, bu müelliflerin eserlerine husûsi bir alâka göstermiş ve onların tercüme ve tefsirine büyük bir ehemmiyet vermişlerdir. Mezkûr vekayinâmeciler, eserlerini Kilikya Ermeni krallığının tarihini yazmak gayesiyle kaleme almışlarsa da, bu krallığın yaptığı

harp, sulh ve ticâret vesileleriyle sıkı temasda bulunduğu komşu Türk beylikleri, Konya sultanlığı, Mısır Memlûkları, Lâtin prenslikleri ve Mogul müstevlileri hakkında da mühim ma'lûmat vermektedirler. Kilikya müelliflerinin diğer bir husûsiyeti de, Lâtin nüfûzunun din ve ticaret yolu ile Kilikya ve havalisinde yerleşmesi için açık ve kapalı surette yapılan mücâdeleyi kayd ve hikâye etmeleri keyfiyetidir. Ma'lûm olduğu veçhile, papalar Ermeni Kilisesini Katolik mezhebine sokmak için, Kilikya Ermeni kralarını doğrudan doğruya tazyik etmişlerdir. Kilikya'da Katolik cemaatları kurulmuş ve hânedân mensûpları arasında yapılan izdivaçlar sayesinde Kilikya tahtına bazı Lâtin prensleri oturtulmuştur. Lâtinlerin ticarî maksadlarla giriştikleri bu nüfûz mücâdelesini, Kilikya kralları ile Venedik, Ceneviz ve diğer Lâtin devletleri arasında aktolunan muâhedelerden ve imtiyaz fermanlarından anlaşılmaktadır.

Yukarıda zikrettiğimiz Kilikya müverrihleri arasında şahsiyeti ve yazmış olduğu vekayinâmesi itibarıyla en mühim addedilen Kumandan Simbat'tır. Bu müellif, işgal ettiği yüksek mevkiden başka, eski Ermeni müellifleri arasında ruhanî sıfatını taşımayan nadir simalardan olup, eseri bu bakımdan da dikkate şayan bir hususiyeti haizdir.

Simbat'ın hüviyeti ve Kilikya Ermeni devletinde işgal etmiş olduğu mühim mevki ile başardığı işlerini gösteren hususî olarak yazılmış bir kaynak ele geçmemiştir. Simbat hakkında bazı dikkate şayan ma'lûmat ise ancak kendi eserinden ve diğer muâsır müelliflerin kayıtlarından çıkarılabilmıştır.

Simbat, kral Leon I. nin ölümünden (1219) sonra devlet naibi olan Babaron senyoru Kostantin'in oğludur. Müverrihimiz, kendi ifâdesine göre, 1203 senesinde doğmuş ve henüz on yaşında iken, Leon I. tarafından, diğer birçok Ermeni asilzâdeleri ile beraber saraya alınmıştır.

Vekâyinâmecimizin babası Konstantin, Leon I. nin ölümünden sonra onun kızı Zabel'i Antakya prensinin oğlu Filib'le evlendirmişse de sonra bazı yolsuz hareketlerinden dolayı onu tard ederek tahtın varisi olan Zabel'i 1226 senesinde kendi oğlu Hetum'la evlendirmiştir. Böylelikle, Kostantin kendi Babaron hânedânlığını krallık sülâlesi haline getirmiştir. Zabel ve Hetum'un gayr-ı reşid oldukları müddetçe kral naibi bulunan baron Kostantin, diğer oğlu

Simbatı da *gundstabil* (connétable) unvanıyla başkumandanlık mevkiine getirmiştir. Simbat, kardeşi Hetum I. devrinde ve onun halefi Leon II. nun hâkimiyetinin ilk senelerinde, ölüm yılı olan 1275 tarihine kadar bu mevkiini muhafaza etmiştir. 1268-69 tarihinde istinsâh edilmiş olan bir dua kitabı içinde, Simbat'ın kendi el yazısıyla yazılmış manzûm bir muhtıra vardır. Simbat bu yazıda kendisinden bahsederken ermeni ordusu başkumandanı, Baberon kal'asının senyuru, Kostantin'in ve Dam Alis'in büyük oğlu, kral Hetum'un kardeşi, ve Thefanau (Stéphanie) nin kocası olduğunu ifâde etmektedir³.

Simbat'ın bizzat idâre ve iştirâk ettiği harplerden 1226 ve 1246 tarihlerinde Konya sultanı Alâüddin Keykûbât, Gıyasüddin Keyhusrev II. ve keza Mısırlılara karşı yapılmış olanları kendi eserinde zikredilmiştir. Simbat'ın devlette işgal ettiği mevkii ve dolayısıyla kendi şahsiyetinin ehemmiyetini tebârüz ettiren başka bir hâdise de onun, kardeşi Hetum I tarafından, Mogullarla Ermeniler arasında aktedilen ittifakın arifesinde (1248), Küyük han'ın cülûsunu tebrik ederek arz-ı tabiiyet etmekten başka, ondan Konya sultanının zaptettiği bâzı şehirlerin kendilerine iâde edilmesini de ricâ etmekle tanzif edilmişti. Simbat, bu mühim vak'ayı kendi eserinde yalnız bir satırda kaydetmekle iktifa etmiştir, fakat muâsır bir Ermeni müellifi olan Hetum (Haythou), *Tatar Tarihi* adlı Lâtince eserinde Simbat'ın bu elçiliği hakkında mufassal ma'lûmât vermiş ve onun dört sene Mogul ülkesinde kaldığını kaydetmiştir.

Küyük han, Simbat'a hüsn-i kabul gösterip, ona, Ermeni kralı ile olan dostluğunu ve onu kendi himâyesi altına aldığı beyan eden bir ferman vermiştir. Han, aynı zamanda, taleb edilen şehirlerin valiliğini Simbat'a bahsetmiştir. Simbat, dönüşte, İran'ın ve Ermeni eyaletlerinin Mogul başkumandanı olan Bayçu noyan'ı ziyaret etmiştir. Küyük han, emirlerin ifa edilmesini Bayçu'ya havale etmişti. O da, Simbat'ı memnun ederek uğurlamıştır. Simbat'ın bu seyahatını Gence'li Kiragos ehemmiyetle kaydetmiş ve sultan Gıyasüddin'in bir oğlunun dahi Simbat'la beraber olduğunu söylemiştir. Müellifimizin bu seyahatına dair diğer bir vesika da, onun Semerkent'ten, eniştesi olan Kıtıs kralı Henri I. ye

³ Bak : Alişan, *Sisaan*, Venedik , 1885, s. 71.

gönderdiği 7 Şubat 1247 veya 48 tarihli fransızca bir mektubudur⁴.

Simbat, 1275 senesinde, epeyce yaşlı olduğu halde Mısırlılara karşı yaptığı bir muhârebeye bir kaza neticesinde yaralanmış ve ölmüştür. Müellifimizin ölümü, eserinin müzeyyili tarafından kaydedilmemişse de, bu cihet aynı senelere aid bâzı muhtıralarla tespit edilmiştir⁵.

Simbat'ın yazmış olduğu eserlerinden, Vekayinâme'sinden başka, *Ansizk Antioka* (Assises d'Antioch) adlı bir tercüme eseri ve bir de yukarıda zikredilen Semerkent'ten kral Henri'ye göndermiş olduğu fransızca mektup elimize geçmiş bulunmaktadır. Müellifin tercüme eseri olan *Assises d'Antioch*, Antakya ve havalisinin idâresini ve muhtelif mertebelerde bulunan kimseler arasındaki münaşetleri, sosyal ve iktisâdi vaziyeti gösteren bir nizamnâmedir ki şarkta teessüs eden Lâtin feodalîtesinin tetkiki bakımından bu eser husûsî bir ehemmiyeti haizdir.

Fakat burada müellifin bizi en çok alakâdar eden eseri onun Vekâyinâmesidir. Bu eser, 951 senesinden 1331'e kadar geçen vak'aları kaydeder. 380 senelik vekâyî'i ihtiva eden bu tarihin 1152 senesine kadar gelen ilk kısmı, Urfa'lı Mateos ile onun müzeyyili Papaz Grigor'un yazılarının bâzı ufak farklarla meydana getirilmiş basit bir hulâsasıdır. 1152 tarihinden 1274 senesine kadar gelen ikinci kısmı Simbat'ın kendi asıl eseri sayılabilir. 1274'den 1331'e kadar olan son kısım ise meçhûl bir müzeyyil tarafından ilâve edilmiştir. Eserde kaynaklara aid hiçbir imâ ve işâret bulunmuyorsa da, müellif, paytaht Sis şehrindeki krallık arşivinden ve bâzı salahiyetli kimselerin şahadetinden istifade etmiş olsa gerektir.

Müellifin muâsırı bulunduğu ve bizzat içinde yaşamış olduğu vak'alar, tabiatıyla eserin en mühim kısmını teşkil eder. Bu kısımda, Kilikya Ermeni krallığının dahilî işleri ve dinî meselelerinden başka, Konya sultanlarından Mes'ud, İzzüddin Keykâvus Alâüddin Keykûbat; Mısır hükümdarlarından Beybars, Melik Eşref ve Melik Nâsır tarafından Anadolu'nun bâzı mıntakalarına

⁴ Bir nüshası o zaman Papa'ya gönderilmiş olan bu mektup, Guillaume de Nangis tarafından (*Gesta S. Ludov. ap. Bouquet*, t. XX, p. 360) neşredilmiştir. Keza bak : Rinaldi, *Annales eccles.*, 1249; Reinhard, *Hist. du Ch. pre.*, t. I, p. 43; Sambat, *Assises d'Antioch*, Venedik, 1876.

⁵ Bak : Çamiçyan, *Ermeni Tarihi*, Venedik 1784, c. III, s. 278.

ve bilhassa Kilikya'ya yapılmış akın ve işgaller, ve keza Dımışk ve Haleb emirleri ile Türkmen ve Karaman beylerinin muhtelif tarihlerde Kilikya mıntakasına icrâ ettikleri akınlar hikâye edilmektedir.

Sımbat'ın vekayinâmesi, aynı zamanda, Mogul istilâsının garbî Anadolu ve Suriye'ye aid tarihleri açıklayan mühim bir vesikadır. Malûm olduğu veçhile, Kilikya krallığı, her taraftan çevrilmiş bulunduğu müslüman devletlerine karşı korunmak maksadıyla, Mogullarla ittifak aktetmiş, onların yardımına güvenmiş ve bâzan da onların yaptıkları taarruzlara iştirâk etmiştir.

Sımbat'ın eserindeki bâzı kayıtların tetkiki ve eserde kullandığı ifâde tarzı, fikirlerde tereddüt uyandırmış, Vekayinâmenin aslının Ermenice olmayıp Lâtince veya Fransızca yazıldığı zannını doğurmuştur. Müellifin, eserini yabancı bir dille yazmış olması garip bir şey sayılamaz, çünkü Lâtın lisanı o devirde Kilikya devletinin hemen-hemen yarı resmî bir dili olmuştu ve hâtta edebiyata bile nüfuz etmiş bulunuyordu. Zamanın Ermeni müelliflerinden Lâtinceyi öğrenmeğe gayret gösterenler ve eserlerini bu lisanla yazanlar eksik değildir. Sımbat'ın ailesi, hemşiresinin Kırıs kralı Henri I. ile evlenmesi dolayısıyla Lâtinlerle sıhriyet peyda etmiş bulunuyordu. Müellifin, bu sıkı münâsebet sayesinde, Smerkent'ten gönderdiği mektubunda ve tercüme eserinde görüldüğü veçhile Fransızcaya vâkıf olup eserini bu dille yazmış olduğu keyfiyeti imkânsız sayılamaz. Bundan başka, Sımbat, vekayinâmesinde kendisini «*bu tarihi tercüme eden*» diye yâdetmiştir. Bâzı müellifler bu sözü «yazmış olan» manâsında tefsir ederlerse de, bâzıları Sımbat'ın kendi eserini önce - ve belki daha mufassal olarak - Lâtince veya Fransızca te'lif etmiş ve sonra onun Ermenice muhtasar bir nüshasını da yazmış olduğunu zannetmektedirler. L. Alişan'ın *Sisuan* adlı eserinde işâret ettiğine göre, Gorigos senyuru Hetum'un hulâsaten yazmış olduğu Kilikya tarihinde, kral Leon I. için: «O, mufassal Tarih'de görüldüğü veçhile büyük hayır işleri yapmıştır» denilmektedir. Bundan anlaşıldığına nazaran, Leon I. nun hâkimiyeti devrine aid mufassal bir tarih mevcuttu ki bu eser kayıp olup ele geçmemiştir. Bu kayıp eserin Sımbat'ın vekayinâmesininin aslı olması ihtimali de hatıra gelmektedir.

Sımbat'ın eserinde mevcut bâzı aksak noktaları onun müzeyyiline atfedebiliriz. Müellif, eğer hakıykatın vekayinâmesinin

aslını yabancı bir dille yazmışsa onun tercümesini bizce meçhûl bulunan müzeyyilin yapmış olduğu hatıra gelebilir. Esere eklenmiş olan Kilise idâresine aid bir cetvelde, müzeyyilin koyu bir Lâtinist ermeni olduğu dahi açıkça anlaşılmaktadır. Müzeyyil, metnin bâzı yerlerini yaptığı ilâve ve kendine göre tashihlerle değiştirmiştir. Bu müdâhale, gerek usûb farkından gerek bâzı noktalarda birinci şahıs yerine üçüncü şahıs ağızıyla olan ifâdelerden sarîh bir surette anlaşılmaktadır.

Sımbat'ın bu eseri, aynı asra aid diğer birçok yazılar gibi, edebî bir dille değil, çok basit bir halk diliyle yazılmıştır. VII. ve VIII. asırlardan itibâren inhitata başlamış olan *Kırapar* (yâni «yazı dili») denilen klâsik Ermeni dili, XIII. asırda, kısmen haricî tesirden ve daha çok halk lehçeleriyle karışmasından dolayı birçok müelliflerin eserlerinde tamamiyle bozuk ve âdileşmiş bir hâde görülmektedir. Nerses Şınorhali ve Lambron'lu Nerses gibi büyük ruhanî müellifler hâriç olmak üzere, Kilikya müelliflerinin hemen hepsi eserlerini *Aşkharapar* (yâni «Halk dili») denilen ve gittikçe tebellür ederek son şeklini bulmuş olan bugünkü Ermenicenin başlangıcı addedilebilen bir lisanîa yazmışlardır. Bu dil, o zaman, henüz kaba bir halde ve bozuk şekilli yabancı kelimelerle karışık olduğundan, çözülmesi bâzan hayli müşkül vaziyet arzeder.

Böyle bir ermenice ile yazılmış olan Sımbat Vekayinâmesinde, Lâtinceden bozma kelimelerden başka, «tedbir», «emniyet», «sahil», «çark», «hendek», «kale», v.s. gibi birçok da Türkçe kelimeler mevcuttur.

Bibliografya: Ermenice metin, 1856 senesinde Moskova'da, 1859'da da Paris'de olmak üzere iki defa basılmıştır.

Fransızca. — V. Langlois, *Extrait de la Chronique de Sembad, Seigneur de Babaron, Connétable d'Arménie, suivie de celle de son Continuateur, St. Petersbourg, 1862.* Ed. Dulaurier, *Chronique de Roysaume de la Petite-Arménie, par le Connétable Sembad; (Recueil des historiens des Croisades; Documents Arméniens, t. I. pp. 610-680), Paris, 1869.*

Türkçe: — T. T. Kurumu nâmına tarafımdan yapılan tercüme henüz basılmamıştır.

Vardapet Vahram

Vahram Vardapet — Vardabied Vahram

Kilikya Ermeni müverrihleri arasında şereflî bir yer işgal etmiş olan Vahram, dinî mevzû'lara aid bâzı eserler meyanında manzum bir tarih de yazmıştır. Bu, 770 satırdan ibâret küçük bir eser olmakla beraber, müellifin kendi yaşadığı ve yakından gördüğü vak'aları kaydetmesi itibâriyle hususî bir ehemmiyeti hâizdir.

Vahram'ın kendi eserinden çıkarılan ma'lûmata nazaran o, Kilikya'nın üçüncü Ermeni kralı Leon II. nun divan kâtibi idi. Kendisinin Urfa'lı olduğu da bizce bilinmektedir. Müellifin, bir ilim merkezi olan doğum yerini ve Kilikya sarayında işgal ettiği yüksek mevkiini göz önünde tutarsak onun muâsırları arasında hakıykatî bir tahsil görmüş ve muktedir bir şahıs olduğuna hükmedebiliriz.

Vahram'ın manzûm eserinde, Kilikya Rubenyan hâkimiyetinin başlangıcından (XI. asır) kral Leon II. nun saltanatı devrine kadar olan 200 senelik vekayı 770 satır içine sığdırdığından ancak en mühim hâdiseleri kaydetmekle iktifâ olunmuştur. Eser, müellifin de bizzat kaydettiği gibi, XII. asrın meşhûr Ermeni âlim ve şâiri katolikos Nerses Şnorhali'nin aynı neviden bir eserini takiben tanzim edilmiştir. Yine müellifin ifâdesinden anlaşılacağına göre, mezkûr eser, kendi efendisi olan Leon II. nun emri üzerine kaleme alınmıştır.

Kilikya Ermeni prensliği tarihinin bir hülâsası olan bu kitapta, müellif, son Bagratuni kralı Gagik II. in ölümünden sonra Ruben tarafından tesis edilen ve onun adını taşıyan mezkûr prensliğin kral Leon I. ye kadar hâkimiyet süren bütün prenslerinin fütûhatlarını, bunların Bizanslılarla ve Müslümanlarla yaptıkları harp ve mücâdelelerini, ve Haçlılarla olan münâsebetlerini, tarih zikretmeden serî bir suretle hikâye eder. Eserde, mezkûr prensliğin krallığa yükselmesi ve ilk kral Leon I. ile halefi Hetum I. un hâkimiyetleri devirlerinde yapılan dâhilî işler ve Konya sultanları ve Mısırlılarla yapılan harpler ve Mogulların garba ilerleyişleri hikâye edilir.

Müellif, eserinin son ve büyük bir kısmını kendi efendisi olan Leon II. a hasretmiştir. Bu kısımda, mezkûr kralın henüz bir prensken Mısırdaki geçirdiği esâret hayatı, esâretten döndükten sonra babası Hetum I. un onu bizzat tahta çıkarması, Leon II. nun yaptığı dâhilî islahât ve hayır işleri, Beybars'a ve Konya sultanına karşı yaptığı muhârebeler ve Mogullarla olan münasebâtı sitâ-yişli bir hissia oldukça mufassal bir surette tasvir edilmiştir. Eser, Ermeni milletine hitâben yazılmış uzun bir nasihatla nihâyet bulur.

Vahram'ın bu eseri, diğer Kilikya müverrihlerine nisbetle düzgün bir dil ve yüksek bir uslûbla yazılmıştır.

Bibliografya: Ermenice metin, 1810'da Madras, 1832'de Kalkûta ve 1859'da Paris'de olmak üzere üç defa tabedilmiştir. Tercüme: *Translations from Chinese and Armenian* by Charles Fried. Neumann, London 1831. Ed. Dulaurier, *Recueil des Croisades* (Documents Arméniens, I.) Paris 1869. Türkçe tercümesi, T. T. Kurumu nâmına tarafımdan yapılmış fakat henüz basılmamıştır.

Müverrih Hetum

Hetum Paemiç — Haython, seigneur de Cort

Hetum, Kilikya Ermeni müverrihlerinden olup Mogul tarihine aid bir eseri sâyesinde diğer bütün Ermeni müverrihlerinden evvel Avrupa'da tanınmış bir kimsedir.

Avrupa'da «Haytonus Monachus, le moine Haython» adıyla tanınmış olan Hetum, Lambron'lular ailesine mensûb olduğu gibi, meşhûr bir Ermeni müellifi olan Tarsus başpiskoposu Lambron'lu Nerses'in kardeşi Hetum'un torunu idi. O, Gorigos senyoru olan kardeşi Grigor'un ölümünden sonra, kontluk mevkiine yükselmiş bulunan malikânesinin başına geçmiştir.

1295 senesinde, Leon III. nun halefi kral Hetum II. ile Kilikya şefleri arasında çıkan münazaa esnasında, Hetum da, kardeşiyle beraber krala karşı gelenler meyanında idi. Bu mücâdele, katolikos Anazarb'lı Grigor'un tavassutuyla yatıştırıldıktan sonra

Hetum «mareşal» unvanıyla devletin yüksek ricâli arasına katılmış ve bu sıfatla kral Hetum II. un Mısırlılara karşı yaptığı muharebelere iştirâk etmiştir.

Müellif, Mogul tarihine dair yazdığı eserinde bizzat anlattığına göre, bilâhîre dünyevî hayattan usanarak 1305 senesinde Kıbrıs adasına gidip orada bulunan Prémontres rahiplerinin tarikatına girmiş ve Epiphanie manastırına çekilmiştir. Ertesi sene Hetum, Avignon'a giderek Papa Clément V. nın huzûruna çıkmış ve çok iyi bir kabûle mazhar olmuştur. Hetum, Papanın huzûrunda, Mogulların menşe ve âdetlerini ve onların yapmış oldukları harpleri, kurdukları geniş imparatorlukları, şarkın başlıca devletleri ve bilhassa Mısır sultanlığı ile Babil ülkesi hakkında bütün bildiklerini anlatmıştır ki bilâhîre bu anlattıkları «Les Merveilles des XIII royaumes d'Ayssa» adlı meşhûr eserinin mevzû'unu teşkil etmiştir.

Garphlar, o zamanda, şark milletleri ve onların hareketleri hakkında çoğu yanlış olarak pek az bilgiye sahiptiler. Papa, Hetum'un hikâyeleriyle çok alâkadâr olup onu, bunları yazmakla mükellef kılmıştır. Bunun üzerine, Hetum, mensûb olduğu tarikatın Poitiers'deki manastırına çekilmiş ve hikâyesini Nicole Falcon adlı bir rahibe dikte etmiştir. Mezkûr rahip, Hetum'un hikâye ettiklerini Fransızca olarak kaleme almış ve bilâhîre onu Lâtinceye dahi çevirmiştir.

Muhtelif tarihlerde Lâtince ve Fransızca olarak müteaddit defalar neşredilmiş olan Hetum Tarihi, Ortaasya'dan Akdeniz'e kadar olan memleketleri, Kitay (Hitay), Tars, Türkistan, Horasan, Kumanya, Hint, İran, Met, Ermeni, Gürcü, Kildâni (Babilon), Mezopotamya, Türkiye (Anadolu), Trabzon (Rum krallığı), Suriye ve Arapya adları ile ayırd ederek buraların sınırları, hükûmetleri, başlıca şehirleri, istihalleri ve halkın âdetleri hakkında muhtasar ma'lûmât verir. Müellif, zikredilen memleket ve milletlerden en çok Araplardan bahsederek onların Bizanslılarla yaptıkları harplerden, inhitat devirlerinden ve hâkimiyetin Türklerin eline geçmesinden bahseder. Bu vesile ile, Selçukluların hareketlerine ve sultanlarına temas ederek, Anadolu'nun zaptını da hikâye eder.

Müellif, eserinin onbeş bâbını teşkil eden bu muhtelif mevzû'lardan sonra kitabın asıl gayesi olan Mogul tarihine geçer ve müteakip 39 fasılda, Cengizden başlayarak Mogul hanlarının muh-

telif istikametlere ve bilhassa garba ve Anadolu'ya doğru yaptıkları taarruz ve istilâlarını anlatır. Bu kısımda, Hulâgû ve Abaka hanlara ve onların Anadolu'da, Mezapotamya'da ve Mısır'da yaptıkları taarruzlarına geniş yer vermiştir. Müellif, Mogul hâkimiyetinin git gide zayıfladığını ve nihayet bulduğunu anlattıktan sonra, Mısır'daki Memlûk sultanlığı ve Kilikya'ya kadar olan civar memleketlerin bu sultanlık tarafından işgali hakkında enterezan ma'lûmât vermektedir.

Hetum'un, Mogul tarihinden başka, Ermenice olarak yazmış olduğu muhtasar bir vekayinâme elimize geçmiş bulunuyor. Tarih sırasıyla yazılmış olup vak'aları çok kısa bir surette kaydeden bu vekayinâmenin metninin başında 301 senelik vak'aları hâvi olduğu yazılı ise de, elimizdeki eser 1076 tarihinden başlayıp 1307'de hitâm bulduğuna göre, hakıykatte ancak 231 senelik vekayii ihtiva eder. Metnin başında gösterilen 301 rakkamı doğru ise, vekayinâme 1076 değil, 1006 tarihinden başlamış fakat baş tarafları ele geçmemiş olsa gerektir. Bundan başka, Vekayinâmenin son tarihi olan 1307'den iki sene evvel müellif Kilikya'dan ayrılmış olup o tarihte Poitiers'de bulunuyordu. Esasen, metnin başında, Vekayinâmenin 1096 tarihinde tanzim edildiğine dâir ma'lûmât verilmektedir. Binaenaleyh, mezkûr tarihten sonraya aid olan kısım bir müzeyyil tarafından ilâve edilmiştir.

Vekayinâme son Bagratuni kralı Gagik'in ölümünü kaydettikten sonra, Kilikya Ermeni prensliğinin Ruben tarafından tesisinden başlayarak, bilâhîre krallığa yükseltilen prensliğe aid vak'alarla, Haçlı seferlerinin ve Lâtin prensliklerinin Anadolu, Suriye, Mısır ve Türk sultan ve reislerinin ve Mogul istilâlarının başlıca vak'alarını sıralamaktadır.

Bibliografya: Mogul Tarih'i'nin başlıca tabirleri; *Liber historiarum partium Orientis Haythono auctore*, Lahay 1529, Bazel 1532 ve 1555, Helmstad 1885; *Historia Orientalis quae de Tartaris inscribitur*, Cologne 1671; *L'Histoire merveilleuse du grand empereur de Tartarie nommé le Grand Can, traduit du Latin du M. Aytone seigneur de Corery, par frère Jean de Longdit*, Paris 1529; *Fleurs des histoires de la terre d'Orient, complétées par frère Hayton, seigneur de Cort, et cousin germain du roi d'Arménie, par le*

commendement du Pape, Lahay, 1735. Aynı eserin Felemenk diline tercümesi 1654 ; İtalyancası 1535 tarihlerinde neşrolunmuştur. Ayrıca İngilizce de tercümesi vardır. Son Fransızca tercümesi : Ed. Dulaurier *Recueil des historiens des Croisades, Documents Arméniens*'de. M. Avkeryan tarafından yapılan Ermenice tercümesi, Venedik: 1842.

Vekayinâme'nin Ermenice metni, Venedik 1842 Fransızca tercümesi : Ed. Dulaurier, *Recueil des historiens des Croisades, Documents Arméniens*, I, pp. 471-490. Türkçe tercümesi T. T. Kurumu nâmına tarafından yapılmışsa da henüz basılmamıştır.

Akner'li Grigor

Grigor Ağanetzi — Grigor d'Akanc'

XIII. asır müelliflerinden olan Akner'li Grigor'un *Okçu Milletinin Tarihi* adlı eseri, hüviyeti meçhûl Rahib Mağakya (Malakia Apegha) adlı bir müellife atfedilmiş ve St. Petersburg'da neşrolunan gerek Ermenice metin ve gerek Rusca tercümesi vasıtasıyla müsteşrikelerce aynı adla tanınmıştır. *Okçu milletinin tarihi* adlı eserin Kudüs ve Venedik'te mevcûd olan iki yazması müellifin adını ayrı olarak göstermektedir. Bilhassa Kudüs yazması ve diğer bazı kayıtlar üzerinde son defa yapılan tetkiklerle mezkûr eserin asıl müellifinin Akner'li Grigor olduğu meydana çıkarılmıştır. Akner'li Grigor, *Süryani Mikhael vekayinâmesi*'nin 1273 senesinde yapılan Ermenice tercümesinin müstensihidir ki mezkûr yazmanın muhtırasında, 1240'den 1272'ye kadar geçen 44 senelik vekayii, yani Mogulların Ermenistan'a yaptıkları taarruzların tarihini yazmak va'adinde bulunmuştur.

Hakıykatene, Râhib Mağakya'ya atfedilmiş *Okçu milletinin tarihi* adlı eser, 44 senelik vekayii ihtivâ ederek 1272-73 tarihine kadar gelir. Müellif, bu eserde, Mogulların Şark eyâletlerinde ve Anadolu'daki istifâ ve tahribâtlarını ve Kilikya krallarının «onların tahribkâr hareketlerinden kurtulmak» maksadiyle Mogullarla

dostane münâsebette bulduklarını hülâsa suretiyle hikâye eder.

Grigor, Kilikya krallığı tarihine aid bahislerde, Mısır sultanı Beybars'ın Hetum I. zamanında (1266) Kilikya'ya yaptığı taarruzu, onun birçok şehir ve kalaları zapt etmesini hikâye eder. Müellif, bundan sonra, payitaht Sis şehrinin yakılmasını, kralın oğullarından Toros'un muhârebeye maktûl düşmesini ve diğer oğlu Leon'un esir olarak Mısır'a götürülmesini acıklı bir tarzda anlatır. Grigor, daha sonra, Mısırlıların taarruzundan Kilikya'nın ve mağlub kralın düçar olduğu vaziyeti, kral Hetum'un ölümünü ve esâretten dönen Leon'un tahta çıkmasını kaydederek eserine nihayet verir.

Bibliografya: Ermenice metin, 1870'de St. Petersburg'da ve Kudüs'de basılmıştır. Rusca tercümesi: K. Patkanian tarafından, sr. petersburg, 1871. İngilizcesi: *History of the Nation of the Archers* by Grigor of Akanc', hitherto ascribed to Melakia The Monk. Translated by R. P. Blake and R. N. Frye, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, vol. 12, N. 4, 1949.

Stepanos Orbelyan

Stepanos Orbelyan — Etienne Orpélin

Sünik (Karabağ) eyâleti ve Orbelyan hânedânı hakkında mühim bir eser bırakmış olan Stepanos Orbelyan, XIII. asır ortalarında mezkûr eyâlette doğmuştur. Kendisi, aynı eyâletin Orodin şehrinin prensi olan Darsaic'in oğlu ve o zaman Orbelyan ailesinin reisi bulunan prens Simbat'ın yeğenidir. Annesi, Sünik'de ikamet eden bir müslüman emirinin kızı olup hristiyanlığı kabul etmiş bulunan Aruz hatun adlı bir kadındır.

Stepanos, babasının arzusu ile, 1260 senesinde, henüz genç yaşta olduğu halde vardapet rütbesiyle ruhanî sınıfına girmiştir. Beş sene sonra da, Sünik başpiskoposunun ölümü üzerine, münhal kalan makamı işgal etmek için piskopos olarak takdis edilmek üzere, babası tarafından Kilikya'ya Rumkala'da, ikamet eden Ermeni katolikosunun yanına gönderilmiştir. Kilikya kralı Leon III.

Stepanos'a, mensûb olduğu hânedâna lâıyk iyi bir kabûl göstermiş, ve katolikos Hagop I. ölmüş olduğu için, halefinin seçimine kadar onu yanında alıkoymuştur. Stepanos, 1285 senesinde, yeni katolikos Kostantin II. tarafından muhteşem bir merasimle piskopos olarak takdis edildikten sonra Sünik'e avdet etmiş ve başpiskoposluk makamını işgal ederek ıslâhât işlerine koyulmuştur. Orbelyan, sert ve gururlu hareketlerinden dolayı, kendisine tâbi olan diğer ruhanîleri ve onlardan bilhassa manastır reislerini itaatsizliğe kadar sevketmiş ve onlarla çetin mücâdelelere girişmek mecbûriyetinde kalmıştır. Bu vaziyet içinde, başpiskopos, Tiflis'de oturan Moğul valisi Argun han'ın müdâhalesini istemiş ve makamını bir yarılığla tasdik ettirmiştir.

Stepanos, kendi eserinde de mufassalen anlattığı veçhile eyâlette mevcûd manastırları tamir ettirdiği gibi, bazı yeni manastır ve kiliseler dahi inşa ettirmiş, teşkilât bakımından büyük ıslahât yapmıştır.

Orbelyan, mevkiine ve memuriyetine aid vazifeler meyanında, eyâletinin ve bilhassa mensûb bulunduğu ailenin tarihini yazmak işine büyük ehemmiyet vermiş ve meşhûr tarihini kaleme almıştır. XIII. asrın sonlarında yazmağa başladığı bu eserin başlıca gayesi, oniki muntakaya ayrılmış olan Sünik hanedanının menşesi ve tarihini yazmak olmuştur. Müellif, eyâletin ayrı-ayrı muntakalarında mevcûd başlıca şehir ve kasabaları, kal'aları, manastır ve kiliseleri tarihî bakımdan tespit ve tarif eder. Müellif, Sünik hânedânının menşesini, Khoren'li Moses'in tarihini takiben anlatır. Bu tarihe göre, mezkûr hânedânın ilk reisi Sisag, Arşaguni (Arsacide) kralı Vağarşak tarafından, hudutları Hunlara karşı müdafaa etmek üzere, bilâhîre Sisagan tesmiye edilen eyâlete yerleştirilmiştir. Sisag'ın oğlu ve halefi Eran (Aran) a izâfeten memleket Aran tesmiye edilmiştir. Müellif bunları hikâye ettikten sonra, mezkûr eyâlette hıristiyanlığın neşetine geçer ve Kilisenin teessüsürü uzun uzadıya anlatır.

Müellif, Orbelyan hânedânının menşesini M.E. 600 tarihlerinde Çin'den ilticâ eden bir prensle bağlar. Hikâyeye göre, bu prens, Çin hükümdarının ölümü üzerine vukû'bulan veraset kargaşalıkları ve mücâdeleleri neticesinde, adamlarıyla beraber Gürcüstan'a gelmiş ve İranlılara karşı müşkül bir vaziyette bulunan Gürcü reisleri tarafından iyi kabul görmüştür. Mülteciler Orbet adlı kal'a-

ya yerleştirilmişler ve önce Cenylulular adını taşıdıkları halde sonra Orbet'liler ve bilâhîre de Ortel'ler tesmiye edilmişlerdir. Müellif, Orbelyanların, İranlılara karşı gösterdikleri yararlıklarından dolayı Gürcüstan'da çok yüksek bir mevki işgal ettiklerini Gürcü vekyînâmelerine ve Ani'li Mıkhitar'ın bizce meçhûl tarihine istinaden anlattıktan sonra, uzun bir devri atlıyarak, prens Liparit'in kahramanlıklarını hikâye eder. Müellif, 1049 senesinde Pasin ovasında Selçuklularla Bizans orduları arasında vukû'bulan muhârebeyi, Liparit'in bu muharebeye iştirâkini, Bizanslıların hezimete uğramalarını ve Liparit'in öldürülmesini⁶ anlatır.

Eserde, Orbelyan hânedânı ve reisleri tumturaklı bir lisanla övüldüğü halde, Liparit'e kadar geçen zamana aid başlıca reislerle onların icraatına dair mühim bir kayıt mevcut değildir. Bu boşluk, müellifin kendi ifâdesine göre, Orbelyanları kıskanan Gürcülerin kendi tarihlerinde ve her türlü kitabelerde onların adlarını silmiş olmalarından ileri gelmiştir. Müellif, topladığı ma'lûmatı kısmen de Ermeni tarihlerinde ve bilhassa Ani'li Mıkhitar'ın eserinde bulunduğunu söyler.

Eserde, Liparit'ten sonra, İvane, Sımbat, İvane, Elikum, Liparit adlı Orbelyan reislerinin icraatı hikâye edilmekte ve bu vesile ile Gürcüstan'da vukubulan dahili mücadele ve kargaşalıklar ve bunların İran Atabeyleriyle ve Türk emirleriyle olan münâsebetleri hakkında bâzı enteresan ma'lûmat verilmektedir.

Müellif, Mogul istilâlarını, başlangıçtan itibaren seri bir bakışla anlatır. Müstevli Mogul reislerini ve onların icraatını muhtasar fakat esaslı bir surette kaydettikten sonra, Aslan Noyan'ın kumandası altında olarak kendi memleketine (Sünik'e) yapılan taarruzlar üzerinde durur. Diğer aile reislerinin olduğu gibi, kendisi de bizzat Mogul reisleriyle sıkı temasta bulunmuş olan müellif, Sünik prensi Orbelyan Elikum'un, Mogul reisi ile aktettiği dostluğu ve bunun neticesinde, Mogullara tâbi olmak şartıyla memleketinin başında kalmasını, Gürcüstan'ın ise tamamıyla Mogul hâkimiyeti altına alınmasını nakleder.

Stepanos, Meyyafarkin muhârebesine iştirâk eden Elikum'un ölümünden sonra ona halef olan ve «Ermeni, Gürcü, Uygur, Fa-

⁶ Diğer Ermeni kaynakları, Liparit'in bu muharebede esir edildiğini söylerler ki bu da doğrudur.

risi ve Mogul dillerini konuşan» amcası Sımbat'tan uzun uzadıya bahseder, onun 1251 ve 1256 senelerinde Karakorum'a Mengu han'ın nezdine gitmesini, hakan'dan gördüğü büyük itibarı ve birçok yerleri işgalle kendi prensliğine ilhak ettirmesini hikâye eder. Müellif, bu vesile ile, Tiflis valisi bulunan Argun'dan da uzun uzadıya bahs etmektedir.

Müellif, Sımbat'ın halefi olan kendi babası Darsaic'den muassalen bahsederek, onun, Abaka han'la olan yakınlığını, birçok muhârebelere iştirâk ettiğini ve memlekette yaptığı mühim inşaat ve hayır işlerini övmektedir. Stepanos, babasının «kuvvetli ve cesur bir muhârib ve vücutce heybetli bir şahıs olduğunu ve yaptığı dokuz muharebede yenilmez kuvvetini isbat etmiş» bulunduğunu söyleyerek onun şimal akıncılarına karşı yaptığı muhârebeleri ve keza Rum Türklerine (Sultanlığına) ve Suriye'de Mısırlılara karşı Mogulların yaptıkları muharebelere bizzat iştirâk ettiğini ve gösterdiği muvaffakiyetlerinden dolayı zafer mükâfatı olan altın *balış*'le taltif edildiğini anlatır. Eserin bu kısmında, Abaka'nın halefi Takutar'ın Müslümanlığı kabûl ederek Ahmed adını aldığı, kendi kardeşi ve Konya sultanı Gıyaseddin'i öldürmesi ve Abaka'nın oğlu Argun'a karşı yaptığı muhârebe anlatılmıştır. Eserin son kısmında, Ahmed han'ın zamanından itibaren Gazan han'a kadar (1295) geçen devirde Gürcüstan, Ağuvan ve Sünik'de Mogulların idâresinden, Keğatu, Baydun ve Gazan hanlarından ve Nevruz ve Kutluşah adlı kumandanlardan ve onların birbirine karşı devamlı bir surette yaptıkları mücâdeleden uzun uzadıya bahsedilmiştir.

Stepanos Orbelyan'ın bu eseri, Sünik eyaletinin tarihi kadar, umumiyetle Gürcüstan ve Ağuvan (Arran) tarihleri ve husûsiyle Ermeni Kilise tarihi için dolgun bir kaynaktır. Eser, aynı zamanda, Şark eyâletlerinde Mogul istilâ ve idâresine aid orijinal mevzûları havi bir kaynaktır. Müellif, bu meyanda, iptidai ve sebat-sız bir dine mâlik olan Mogulların, temasları yüzünden İslâm ve Hıristiyan dinleri arasında düştükleri tereddüflü vaziyetlerine ve reislerin gâh Müslümanlığa gâh Hıristiyanlığa temayül gösterdiklerine dair enteresan malûmat vermiştir.

Müellif, bu eseri vücûde getirmek için an'anevi rivâyetlerden ve eski Ermeni müelliflerinin eserlerinden başka, kendi ifâdesine göre, Sünik piskoposlarından Bedros'un bizce meçhûl bir eserinden, kilise kayıtlarından ve krallarla katolikosların mektuplarından

istifâde etmiştir. Bu eserinden başka bâzı şiirler dahi bırakmış olan Stephanos Orbelyan 1304 senesinde ölmüştür.

Bibliografya: Ermenice metin, Vardapet Karabet Şahnazaryan tarafından, iki cilt olmak üzere (Paris 1859); M. Emin tarafından (Moskova 1861), bir de 1910'da Tiflis'de neşredilmiştir.

Lacroze tarafından, *Historia Satraparum Orbelenium in Majore Armenia*, Berlin 1717. *Excerpta ex libri Stephani, Synensis Archiepiscopi, Scripto sub finem saeculi XIII*, St. Petersburg 1810. Saint-Martin tarafından, *Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie*, T. II, Paris 1819. Brosset tarafından, *Histoire de la Siounie par Stephanos Orbelian*, St. Petersburg 1864.

Ayrivank'lı Mikhitar

Mikhitar Ayrivanetzi — Mekitar d'Airivank

XIV. asırda yaşamış olan Mikhitar, Ayrivank manastırının mensûplarından olmasından dolayı Ayrivanetzi (Ayrivank'lı) lâkabını taşır. Bu müellifin bırakmış olduğu eser yetmiş sahifeyi geçmemektedir, fakat bu mahdût sahifelere 6487 senelik uzun bir devir sığdırılmıştır. Eser, bir vekayinâmeden ziyade, mühim vak'aların ve şahsiyetlerin yaşadıkları tarihlerini gösteren kronolojik bir cetveldir. Müellif, yalnız Ermeni reislerinin ve kralların kronolojik listelerini vermekle iktifa etmemiş, komşu milletlerden Gürcü ve Ağuvan krallarının ve patriklerinin, Bizans imparatorlarının, Kudüs krallarının, Müslüman hükümdârlarının, Kudüs piskoposlarının, Antakya patriklerinin, Roma papalarının, İskenderiye, Efes ve İstanbul patriklerinin de kronolojik cetvellerini tanzim etmiştir.

Mikhitar'ın eserini, Hıkat, Adem'den İsa'ya kadarki devir ve bundan Miladî 1282 senesine kadar olmak üzere başlıca üç kısma ayırabiliriz. Eski Ermeni müelliflerine ve diğer kaynaklara istinâden tanzim edilmiş olan bu cetveller şüphesiz tam sayılmaz ve onlarda birçok hatâlar vardır. Bununla beraber, Mikhitar'ın bu

eseri, kaybolmuş bâzi eski kaynakların bu suretle kaydından dolayı ehemmiyetli sayılabilir.

Eser, kronolojik bir cetvel halinde başladığı halde, bu listelerden sonra bir sıra vak'aları kaydetmektedir ki bu kayıtlar bilhassa Yakınşark tarihiyle alakadardır ve tarihi bakımdan büyük ehemmiyet arzeder. Müellif, kitabının sonunda, Ermeni müverrihlerinin bir listesini de yazmıştır ki burada sıraladığı isimler arasında, Hosrov, Şapuh Bagratuni, Papaz Mikhitar, Tigranagert'li Vahram gibi, eserleri bizce meçhûl kalmış bâzi adlara dahi tesâdüf edilir. Müellifin, bu eserleri görmüş ve onlardan istifade etmiş olması çok muhtemeldir.

Bibliografya: Ermenice metin, 1850'da Moskova'da ve 1867'de St. Petersburg'da basılmıştır.

Rusca tercümesi: St. Petersburg 1869. Fransızca tercümesi, Brosset tarafından: St. Petersbourg 1869.

Medzop'lu Toma

Tovma Medzopetzi — Tomas de Medzoph

XV. asırda yaşamış olan Toma, XIV. asrın ortalarında Vaspuragan (Van) eyâletinin Ağiovid mıntakasının Kaçperuni köyünde doğmuştur. Çocukluğundan itibaren muhtelif hocaların yanında tahsil etmiş olan Toma, vardapet rütbesiyle ruhanî sınıfa girerek Van eyaletinin Arceş mıntakasındaki bulunan Medzop manastırına girmiş ve orada altmış sene manastır reisliği ve hocalık vazifelerini ifâ ile birçok şâkird yetiştirmiştir.

XV. asrın ilk yarısının Timur istilâsının te'siri altında bir tereddidi devri olduğunu göz önünde tutarsak bu zamanda eski Ermeni müellifleri âyârında bir kimsenin yetişmemesini tabii olarak karşılamamız icâb eder. Bu seneler zarfında yetişen tek Ermeni müellifi Toma'nın hayatını, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, tafsilatlı bir şekilde bilmemekle beraber, iki vak'adan onun muasırı bulunduğu Ermeni ruhanileri arasında mühim bir mevkii işgal ettiğini anlıyoruz. Bunlardan birincisi, Toma'nın, 1440'da Ermeni Katolikosluk makamının Kilikya'nın Sis şehrinden Eçmiadzin'e

nakli işinde gösterdiği faaliyet, diğeri ise 1441 senesinde katolikos seçimi için aktolunan içtimâyâ iştirâk etmiş olmasıdır. Medzop'lu Toma, yaşadığı zamanki ardı arkası gelmeyen muhârebelerin ve sefâletin bütün acılarını bizzat tattıktan sonra, 1446 senesinde ölmüştür.

Toma, XV. asra aid yegâne Ermeni müverrihidir ki ehemmiyetli bir tarih eseri bırakmıştır. «Şark hükümdarlarının, menfûr Lenk Timur'un ve sairinin kısa tarihi» adını taşıyan bu eser, altmış senelik (1338-1446) vak'aları ihtiva eder.

Müellif, elli yaşında yazmağa başladığı bu eserde, Timur istilâlarının, onun haleflerinin ve Anadolu'da beliren muhtelif beylerin (Akkoyunlu ve Karakoyunlu) birbirleriyle yapmış oldukları muhârebeleri hikâyeye etmiş, bu kargaşalık esnasında Anadolu'da ve bilhassa Van eyâletinde vukû'bulan tahribâtı ve halkın çektiği sefâleti tasvir etmiştir. Toma'nın bu eseri, Timur tarihini yazmış olan İranlı ve Arap müelliflerinin eserleri yanında çok muhtasar ve birçok yerlerde - bilhassa Timur'un zuhuru ve Uzakşarktaki icraatı bahislerinde - hatâlı görülmekte ise de, müellif, Anadolu'da vuku'bulan hâdiseleri diğer müelliflerden daha mufassal ve onları bizzat gören bir şâhid sıfatıyla yazmış olduğundan bu eser husûsî bir ehemmiyeti hâizdir.

Medzop'lu Toma'nın bu eseri, dil ve uslûb bakımından bir değer arzetmiyorsa da, ihtiva ettiği vekayinin ehemmiyetinden dolayı XV. asrın ilk yarısında Anadolu'da vuku'bulan karışıklıklara aid nâdir bir kaynaktır. Eserde, uzak ve yakın memleketlerde vuku'bulan hâdiseler her hangi bir taksimâta tâbi tutulmayarak birbirine eklenmiş bir surette yazılmıştır. Müellifin kısmen duymuş, kısmen de şahsen görmüş olup kaydettiği vak'alar hakkında bir fikir edinmek üzere, başlıca bahisleri şu suretle sıralayabiliriz:

Timur'un zuhuru; Şarkî Anadolu'da ve Toktamış'a karşı yaptığı sefer; Gürcüstan'da, Şarkî Anadolu'da Kara Mahmud'a, Pîr Hasan'a ve emir İzzeddin'e karşı yapılan harpler; Irak, Cenubi Anadolu, Şarkî Anadolu'da ve Kara Yusuf'a karşı yapılan muhârebeler; Suriye'nin zaptı; Şam'da ve Bağdad'da icra edilen büyük katliâm; Timur-Bayezid muhârebesi; Gürcüstan'a taarruz; Toktamış'a karşı yapılan harp; Hind seferi; Miran Şah ve emir İbrahim arasında vuku'bulan harp; Timur'un ölümü; Van'ın, Kara Yusuf tarafından zaptı; Yusuf-Miran Şah muhârebesi; Yusuf-

Ahmed han muharebesi; Yusuf'un Gürcüstan'a yaptığı taarruz; Yusuf-Şahruh muharebesi; İskender-Şahruh muharebesi; İspa han'ın Suriye'de ve Cenubi Anadolu'da yaptığı işler; İskender'in Van mintakasına yaptığı taarruz; Urmiye'ye yapılan taarruz; İskender'in Şahruh'a mağlûb olması; İskender-Cuki muharebesi; Ardze şehrinin İskender tarafından zaptı; şiddetli kıtlık; İskender'in oğlu Yar Âli; İskender'in Derbend'e kadar yaptığı sefer; Şahruh'un İskender'e karşı yaptığı sefer; İskender'in Akkoyunlu Osman'a karşı yaptığı harb; İskender - Cihanşah harbi; İskender'in ölümü; Frens Belki'nin, Gürcü kralı Aleksan tarafından öldürülmesi; Cihanşah'ın Gürcüstan'a yaptığı taarruz; Şamsulte şehrinde icrâ edilen katliâm; Tiflis'in zaptı.

Bibliografya: Ermenice metin, Vardapet G. Şahnazaryan tarafından 1860'da Paris'de neşredilmiştir. Fransızca: Felix Nève, *Exposé des guerres de Tamerlan et de Schahrokh dans l'Asie occidentale, d'après la Chronique arménienne inédite de Thomas de Medzoph*, Paris 1858. T. T. Kurumu nâmına tarafından yapılmış, olan Türkçe tercümesi: daha henüz basılmamıştır.

Vardapet Kemah'lı Grigor

Grigor Vardapet Dsranağetzi

XVII. asrın ilk yarısında yaşamış olan Vardapet Kemah'lı Grigor, muntazam bir tahsil görmüş münevver bir ruhanî olmadığı halde, memleket dâhilinde yaptığı birçok seyahatlar, tehlikeli vaziyetlerde gösterdiği cesareti ve o asırda İstanbul patriklik makamı etrafında sık-sık zuhûr eden mücadelelere karşı olarak gösterdiği faaliyeti sâyesinde, aynı asrın Ermeni ruhanîleri içinde göze çarpan simâlardan biri olmuştur. Bir zaman, Tekirdağ, Bursa ve İzmit muntakalarının Ermeni murahhası olan Vardapet Grigor, 1576 senesinde Kemah'da doğmuş, yetim bir çocuk olarak manastır sürülerinin çobanlığını yapmış ve bu vesile ile az çok okuyup yazmak öğrendikten sonra, 1590 senesinde, 14 yaşında olduğu

halde ruhanî sınıfına alınmıştır. Şark vilâyetlerinin muhtelif manastırlarında bulunup tahsilini ilerletmeğe fırsat bulan Grigor, 1603'de Vardapet rütbesine yükselmiştir⁷.

Vardapet Grigor'un fırtınalı hayatı 1598'de Celâli isyanlarının patlak vermesiyle başlar. O, mezkûr tarihten itibaren gâh kendi şahsı için tehlikeli vaziyetlerden kurtulmak, gâh ızdırıp çeken halka yardıma koşmak için şehirden şehre geçer ve kendisini muhtelif senelerde müteaddid defalar Kars'da, Bayburt'da, Kefe'de, İstanbul'da, Kudüs'de, Kıbrıs'da ve Anadolu'nun diğer muhtelif şehir ve kasabalarında görürüz. Vardapet Grigor, halkın içinden yetmiş bir şahıs olduğu gibi, daima halkın hizmetine koşmuş ve hiç bir tehlike korkusu onu bu faaliyetten alkoymamıştır. Meseia, 1610 senesinde, Celâli isyanlarından dolayı muhtelif vilâyetlerden İstanbul'a iltica etmiş Ermenilerin yurtlarına avdet etmeleri için Kuyucu Murad Paşa'nın emri üzerine, Vardapet Grigor, 7000 kişilik bir kafilenin başına geçerek onları Merzifon'a, Niksar'a ve Kemah'a ulaştırmıştır.

Vardapet Grigor'un bu daimî seyahatleri ve böylelikle onun Anadolu'nun birçok yerlerinde bulunması, o devrin birçok mühim vak'alarını aydınlatan bir eser yazmasına sebep olmuştur. Bütün hayatı durmaz bir faaliyetten ibâret olan bu zat, Kudüs'de ve Tekirdağ'da geçirdiği nisbeten sakin bir zamanda, şahsın içinde bulunduğu ve yakından görmüş ve işitmiş olduğu vak'aları kaleme almış ve uzun bir *Kronoloji* vücûde getirmiştir. Vardapet Grigor'un bu eseri, bâzı esassız rivâyetlere yer verilmiş ve çok bozuk bir Ermenice ile yazılmış olmasına rağmen, XVII. asırda, memleketin iç kısımlarında asayişsizlik yüzünden halkın marûz kaldığı vaziyeti canlı bir surette tasvir etmekte ve o zamana aid vak'aların bâzı husûsiyetlerinin aydınlatılmasında büyük hizmet görmektedir.

1595-1640 tarihlerinde olmak üzere 45 senelik vak'aları ihtiva eden *Kronoloji*, iki kısımdan ibârettir. Birinci kısmı, Anadolu'nun XVII. asırdaki vaziyetine ve isyan hareketlerine aid malûmatla doludur. İkinci kısım ise, daha ziyade Ermeni kilise hayatından ve muhtelif manastırlarla belli-başlı dinî şahıslardan bahseder.

⁷ Vardapet Grigor, 1643 senesinde, 67 yaşında olduğu halde Tekirdağ'da ölmüş ve oranın Surp Pırgıç kilisesine defnedilmiştir.

Kitabın ilk sayfelerinde, Şark ülkelerinde Türk hâkimiyetinin başlangıcından itibaren Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu, İstanbul'un fethi ve Fatih'ten itibaren 1640 tarihine kadar saltanat süren padişahların hâkimiyet devirleri hülâsaten anlatılmıştır. Bu kısımda adları geçen padişahlardan Mehmed III, Ahmed I, Osman II'den hülâsaten bahsedilmiş, Murad IV. a ise kitapta büyük bir yer tahsis edilmiş ve bu padişahın dahilî icraatı ve Bağdad'ı fethi uzun uzadıya anlatılmıştır. *Kronoloji*'de geniş bir yer işgal eden dahilî isyanlar, eserin en çok alâkalı kısmını teşkil eder. Müellif, isyân vak'alarını ve bu hareketin belli-başlı sınırlarını, bâzan en ufak teferruatına kadar anlatmıştır. İsyân hareketlerinde adları geçen şahıslardan misal olarak, müellifin Zorbabaşı tesmiye ettiği Karakaş, Canbolat, Murad paşa, İbrahim, Mustafa ve Şirin beyler, tavul, Kalenderoğlu, Zülfikar paşa, Kızıroğlu, Serdar Mahmud, Kaya Çakıoğlu Erzurum valisi Ahmed Paşa, Bek'î Hasan paşa ve Abaza paşa'yı zikredebiliriz. Müellif, isyanları bastırmak ve âsî reislerini cezalandırmak için yapılan hareketleri de anlatır ve bu meyanda, Cıgaloğlu'nun ve bilhassa Kuyucu Murad paşa'nın seferlerinden mufassalen bahseder.

Kronoloji'nin nâşiri, Pisköpos Mesrop Nişanyan, kitabın sonunda, müellifin, Kudüs'de bulunduğu sırada bâzı, dinî kitaplara ve bilhassa bizzat istinsâh etmiş olduğu *Tevrad*'ın muhtelif bablarının sonlarında yazmış olduğu muhtıraları ilâve etmiştir. Müellif, çoğu kendi hayatına aid vesikalar olan bu muhtıraların birinde Sultan Osman'ın katli hâdisesini de anlatmıştır.

Bibliografya: Ermenice metin, müellifin kendi yazması üzerinden, 1915'de Kudüs'de basılmıştır.

Tebriiz'li Arakel

Arakel Davrijetzi — Arakel de Tauriz

Eçmiadzin manastırına mensûb Vardapet Tebriz'li Arakel, XVII. asırda yaşamış ve aynı asrın vak'alarına dair mühim bir tarih eseri yazmıştır. Arakel, kendi eserinden çıkarabildiğimiz bâzı ma'lûmâta nazaran, XVI. asrın sonlarında doğmuştur. Müellif,

şakirdi bulunduğu katolikos Filipos'un emriyle, XVII. asırda Ermeni Kotolikosluk makamının buhranlı devrini ve dolayısıyla o zamanda şark hudutlarında yapılan muhârebeleri anlatmış ve dâhilî isyanlar yüzünden memleketin ve halkın düşmüş olduğu acıklı vaziyeti tasvir etmiştir. Müellifin ifâdesine göre, o, 1644 senesinde, eserin malzemesini toplamağa koyulmuş, 1650'de, hayli ilerlemiş bir yaşta olduğu halde kitabını «titreyen parmaklarla» yazmağa başlamış ve dört senelik bir inkıta'dan sonra, Filipos'un halefi katolikos Culfa'lı Hagop'un teşvikiyle 1662'de bitirmiştir.

Arakel'in eseri, 1602-1661 tarihleri arasındaki 60 senelik vak'aları ihtivâ eder. Müellif, eserin başında, kendisine muâsır bulunan katolikos Filipos ve Culfa'lı Hagop'tan başka, Filipos'un selefi olan katolikos Arakel'den de bahsetmiştir ki bu zatın katolikosluk makamını işgal etmesi 1584 senesine rastlar.

Arakel eserini Eçmiadzin'de yazmışsa da, vak'aların sıhhatini temin etmek maksadıyla İran'ın dâhilinde ve Osmanlı hudutları içinde Kudüs'e kadar seyahatlar yapmış, bâzı muhtıralardan ve muhtelif yerlerle yapılan muhaberâtta istifâde etmiştir. Müellif, eserini, yaşadığı devre mahsûs aşağı ve bozuk bir lisanla yazmakla beraber, vak'aları ve netiyelerini tesirli bir üslûpla ifâde etmeye gayret etmiştir. Eser, dikkatle tetkik edildiği zaman, bâzı kısımlarının istinsâh veya tabi'esnâsında ilâve edilmiş olduğu intibâî hâsıl olur. Arakel'in kitabını ilk defa tab'etmiş olan vardapet Oskan, eseri güyâ tashih etmek maksadıyla muhtelif yerlerde müellifin ifâdesini değiştirmiş olsa gerektir.

Arakel'in kitabı 58 fasıldan mürekkep olup bunun 52 faslı tamamıyla tarihî vak'alara aiddir. Fasıllardan biri (51) 1620-1690 sene'eri içinde birbirini ta'kid eden Osmanlı pâdişahlarının bir kronolojisidir. Müteâkır fasılda da Osmanlı pâdişahlarının icraatına ve İran şahları ile Safevilere temas edilir. 53. fasıl, eserin umûmî mâhiyetine tamamıyla aykırı bir bahistir. Bu fasılda, çok bozuk ve Türkçe, Acemce ve Arapça 250 kelime ile karışık bir lisanla kıymetli taşlardan bahsedilmektedir. Bu faslın Arakel tarafından yazılmış olması çok şüphelidir.

Eserin 54. faslı başka bir müellifin yazısıdır. Bu müellif, Sünik eyâletinden Dzar'lı vardapet Hovannes'dir ki kendi memleketi olan Ağuvank'da 1571-1599 senelerinde vukû'bulan hâdiselere aid bâzı enteresan malûmat verir. Bu kısımda, Sünik eyâleti ve

Gürcüstan'da kral Simon I. nun esâretine kadar geçen hâdiselerin bir hülâsası verilmiştir. Bu meyanda, Lala Mustafa Paşa ile Cı-ğaloğlu'nun, Murad III. ın hâkimiyeti devrinde Kafkas'da ve Tebrize kadar uzanan İran topraklarında yapmış oldukları muhârebelerden bahsedilmektedir.

Arakel ile Dzar'lı Hovannes'in yazıları, Murad III. dan İbrahim'e kadar saltanat süren sekiz pâdişahın, Hüdabende, Şah Abbas I. Şah Safi II. ve Şah Abbas II. zamanlarında İran'a karşı yaptıkları seferlerinin tarihini ihtiva eder.

Arakel'in eseri, Osmanlı-İran harplerinden maada, Celâli isyanlarına dair kıymetli bir kaynaktır. Müellif, Osmanlı imparatorluğunu büyük sıkıntılara marûz bırakan bu isyanların reisleri ve onların muhtelif yerlerde yaptıkları hareketler hakkında mühim malûmat verir. Müellif, İran seferleriyle dahili harpler esnâsında yerli halkın ve bilhassa kendi millettaşlarının marûz kaldıkları acıklı akıbetten uzun uzadıya bahsetmiştir. O, bilhassa 1605'den 1609'a kadar beş sene memlekette hüküm süren korkunç aklıktan, Şah Abbas'ın, ric'ati esnâsında, memleketi Osmanlılara boş ve harap bir halde terk etmek üzere ahâlinin cebren tehcir edilmesinden bahseder.

Tebriz'li Arakel'in eseri, yukarıda hülâsaten gösterilen tarihî vak'alarından başka, Eçmiadzin katolikosluğunun ve Kudüs'le İstanbul Ermeni patriklik makamlarının o zamanki vaziyetlerini etraflı bir surette tasvir eder. Eserde, bundan başka, Türkiye'nin muhtelif yerlerinde ve İran'da vukû'bulan bâzı mühim hâdiseler de kayd ve tasvir edilmiştir.

Bibliografya: Ermenice metin, *Vardapet Tebriz'li Arakel tarafından tanzim edilen Tarih kitabı* adıyla ilk defa 1669 senesinde Amsterdam'da tab'd edilmiştir.

Fransızca tercümesi, Brosset tarafından: *Arakel de Tauriz (XVII. siècle), Livre d'Histoire, (Collection d'historiens Arméniens, t. I.), St. Petersburg, 1874.*

Eremya Çelebi Kömürcüyan

XVII. asrın en dikkate şayan müellifi olan Eremya Çelebi'nin şahsiyetinin ve eserlerinin ehemmiyeti ancak son zaman-

larda tetkik ve taktir edilmeğe başlamış bulunuyor. Aynı sırda Ermeniler arasında hüküm süren cehâlet ve kargaşalık içinde Eremya Çelebi gibi bir âmin İstanbul'da zuhûr edip geniş bir faaliyette bulunması dikkate şâyâr bir keyfiyettir. Eremya Çelebi'nin çok mütenevvi eserlerinin muhtelif kütüphanelerde yazma halinde saklı bulunması, bu kıymetli ve münevver zatın faaliyetinin ve eserlerinin haiz olduğu ehemmiyetin uzun zaman meçhûl kalmasına sebep olmuştur. Çelebi'nin yazmalarını kısmen görmüş olan bâzı müelliflerin yazıları ve son zamanlarda neşrolunan iki eseri sâyesinde ise onun hakkında az çok malûmat elde edilmiş ve ehemmiyeti anlaşılmıştır⁸. Çelebi'den ilk bahseden müellif, P. M. Çamiçyan olmuştur ki bu müellif, muazzam eserinin XVII. asra aid kısımları için Çelebi'nin Venedik Mikhitaryan manastırında mahfuz bulunan *Vekayinâme*'sinden istifâde etmiştir.

Eremya Çelebi'nin biyografisi, kendi yazılarından çıkarılan malûmatla vücude getirilmiş bulunuyor. Çelebi, Celâli isyanlarından dolayı Kemah taraflarından Gelibolu'ya ve oradan da İstanbul'a iltica eden Kömürcüyan ailesine mensûb papaz Mardiros'un oğlu olup, 13 Mayıs 1637 tarihinde doğmuştur. Eremya'nın babası hürmet ve itibar kazanmış bir papazdı, fakat Eremya'nın iyi yetiştirilmiş bir şahıs olmasında en büyük rolü onun annesinin dayısı hacı Ambakum oynamıştır. İşlettiği fırınlar sâyesinde servet sahibi olan bu zat, kendi çocuğu olmadığından dolayı Eremya'yı kendisine evlât edinmiş ve onun tahsili için hiçbir şey esirgememiştir. Eremya, gerek eserleri içinde ve gerek ayrıca yazmış olduğu yazılarda hâmisî Ambakum'dan çok sitâyişle bahsetmiş, onun yaptığı hayırlı işleri zikretmiş, kilise büyükleriyle ve diğer mühim şahsiyetlerle peyda ettiği yakın dostluğunu izhâr etmiştir.

Eremya, böylelikle, maddî ve manevî bir refah içinde büyümüş ve iyi bir tahsil ve malûmat sahibi olarak daima okuyup yazmakla ruhî ve fikrî meziyetlerini inkişaf ettirmeğe fırsat bulmuş ve kıymetli eserlerini vücûde getirmiştir. Eremya 9 yaşında

⁸ Bu cümleden, Çelebi'nin *İstanbul Tarihi*'ni neşreden Dr. V. Torkomyan'ın ve *Ruznâme*'sinin nâşiri Piskopos M. Nişanyan'ın bu vesile ile aynı kitaplarda medhal olarak yazdıkları biyografyaları ve bilhassa Viyana Mikhitaryanlarından meşhur filolog P. N. Akinyan'ın derin bir tetkik mahsûlü olan *Eremya Çelebi Kömürcüyan, hayatı ve edebî faaliyeti* (Viyana 1933) adlı eseri zikre şâyâncırlar.

iken okuyup yazmak öğrenmeğe başlamış ve ilk tahsilini babasının refiki bulunan papaz Hovannes'den almıştır. Müellif, *Ruznâme*'sinde kaydettiğine göre, 1656 senesinde de Türkçe öğrenmeğe başlamıştır. Çelebi, bilâhira elde ettiği yüksek tahsilini, kendi şahsî çalışmaları ve uygun muhitlerde bulunması sayesinde kazanmıştır. O, ana dilinden ve Türkçeden maada, Rumcaya ve Avrupa dillerine vâkıftı. Çok okumuş, edebiyatın muhtelif şubelerine vakıf olmuştu ve iyi tarih bilirdi. Eremya, dayısı Amtakum'un ölümünden sonra, zamanın zengin ve müteber tâcirlerinden Abro Çelebi'nin himâyesini kazanmış, onun çocuklarına hocalık etmiş ve Abroların sayesinde yerli ve yabancı yüksek muhitlerle temas peyda etmiştir. Çelebi'nin mühim zevatla sıkı temasta bulunduğu, devlet işlerine ve saray surları içerisinde vukû'bulan hâdiselere günü gününe vakıf olduğu *Ruznâme*'sindeki teferruatdan açıkça anlaşılmaktadır. Bundan başka, Ermeni cemaatına aid mühim işlerin bizzat yaptığı müracaatlarla halledilmesi onun ehemmiyetli devlet adamlarıyla olan münâsebetini isbât etmektedir.

Eremya Çelebi'nin zamanına kadar, Ermeni edebiyatı ve cemaat işleri içinde temâyüz eden simâlar ruhanî sınıfına mensub zevat olmuştur. Çelebi bu umumî kaidede, göze çarpan bir istisnâ teşkil eder. Daha genç yaşında, babasının arzusuna ve nüfuz sahibi ruhanîlerin tekliflerine rağmen, o, ruhanî sınıfına girmeyi daima reddetmiş ve laik hayatı içinde serbest kalmayı tercih etmiştir. O zamanın Ermeni ruhanîleri, cehalet ve tama hırsı içine dalmış bir vaziyette olup, çirkin rekabetleriyle ve bilhassa patriklik makamı etrafında çıkardıkları kargaşalıklarla halkın huzurunu kaçırmış ve üzerlerine nefret davet etmiş bulunuyorlardı. Çelebi, zamanındaki ruhanîlerin bu hallerini eserlerinde çok defa ıyza ederek onları tenkid ve alay mevz'ûu yapmıştır. Eremya Çelebi'nin ruhanîliğe yanaşmamasının bir sebebi de onların entrikalarından ve rekabetinden uzak kalarak kendi fikirlerinde serbestçe hareket etmek niyetinden ileri gelmiş olsa gerektir. Hakîyaten de, Çelebi'nin tercih ettiği laik hayatı onun faaliyetine mani olmaktan ziyade, kilise ve cemaat işlerinin iyi bir surette halli için çok faydeli olmuştur. O, birçok meselelerde müşavir, hakem ve ara bulucu bir rol oynamış, çok defa tarafların hırslarını yatıştırmış, iyi hareketleri teşvik etmiş ve tehlikeli vaziyetleri önlemiştir. Onun bu yolda yaptığı hareketler cümlesinden olmak üzere, Kudüs Ermeni

manastırı ve kilisesinin hak ve tasarrufuna dair Ermenilerle Rumlar arasında çıkan mes'eledede oynadığı rol; 1660 senesinde zamanın en faal ruhanîlerden olup ağır ithamlarla hapsedilmiş olan Vardapet Eliazar'ı hapisten çıkarabilmesi; birçok mes'elelerin halli için Haleb'e, Kudüs'e ve Eçmiadzine yapmış olduğu seyâhatler misal olarak zikredilebilir. Eremya Çelebi, böylelikle, o zamana kadar ruhanîlerin vazifesi ve onların bir imtiyazı sayılan içtimâî ve edebî faaliyeti onlardan çok daha geniş ve anlayışlı bir surette başarmış ve bu mesâisine ölüm tarihi olan 1695 senesine kadar devam etmiştir.

Eserleri:

Eremya Çelebi'nin, muhtelif manastır kütüphânelerinde mahfûz büyük ve küçük pek çok eserleri vardır. Bunlar, manzûm ve mensûr olmak üzere, gerek müellifin elyazısı ve gerek istinsâh edilmiş yazmalardır ki mütenevvi mevzû'ları ihtiva ederler. Bu eserlerin bir kısmı tarih, bir kısmı kronoloji, bâzıları da topografya ve monografyalardır. Çelebi'nin yazmaları içinde birçok Ermenice ve Türkçe mektuplar, tercümeleler, muhtelif mevzulara aid şiirler ve acıklı vak'alara dair mersiyeler vardır. Müellifin büyük ve küçük çok sayıda eserlerinden en mühimlerini şu suretle sıralayabiliriz:

1) Sultan Osman'dan Sultan Mehmed IV. e kadar olmak üzere, 400 senelik Osmanlı Tarihi. Metnin kapağında yazılı izâha göre, Sultan Osman'dan Sultan Selim'e kadar olan kısım Hicrî tarih ile, Sultan Selim'den Sultan Mehmed'e kadar Ermeni tarihi ile, Sultan Mehmed'den Sultan Mehmed'e kadar Hicrî tarih ile ve bu zamana, yani 1678 tarihine kadar olan 34 senelik kısım Ermeni tarihi ile gösterilmiştir. (Yazma, Eçmiadzin manastırında No. 1675. Aynı eserin iki ayrı hülâsası, biri manzûm olmak üzere, yine Eçmiadzin'de bulunmaktadır.)

2) 14 Temmuz 1660 senesinde İstanbul'da zuhûr eden büyük yangının manzûm bir şekilde mufassal tarihi. (Kudüs manastırında, No. 892.)

3) İstanbul Tarihi. Müellif, bu manzum eserinde, okuyucuyu şehir surlarının etrafında dolaştırarak, bir rehber gibi, bütün mühim ve tarihî yerleri ve onların husûsiyetlerini canlı bir şekilde tasvir eder, zamanın adetleri ve bâzı vak'alar hakkında derin tefekkür ve mutalealarda bulunur ve bu vesile ile eski devirlere aid bâzı

şahıs ve hadiseleri sürükleyici bir üslûpla yâd eder. (1913 senesinde Viyana'da basılmış olan bu eserin aslı Eçmiadzin manastırındadır, No. 1345.)

4) Boğaziçi'nin manzûm topografyası. Bu eseri zikretmiş olan bir müellif⁹, onun, Boğaziçi'nin başlıca köylerini yeni ve eski adlarıyla zikredilmek suretiyle bir tarifi olduğunu ve aynı eserin İtalyancasının da mevcut zannedildiğini yazmakta ise de, metnin nerede bulunduğu bilinmiyor.

5) Ruznâme. Bu mühim eser, 11 Haziran 1648 tarihinden 11 Kasım 1663 tarihine kadar olan 15 senelik vak'aların günü gününe yapılmış olan kayıtlarından ibârettir. Ele geçen nüshada 1651 senesi tamamıyla eksiktir. Müellif, bu eserde, şahsî ve ailevi en ufak hâdiselerle beraber, Osmanlı tarihine aid mühim vak'aları ve sarayda zuhur eden hâdiseleri bâzan hülâsaten, bâzan da tafsilâtlı bir şekilde anlatır. (1939 senesinde Kudüs'de basılmış bulunan bu eserin asıl metni Kudüs manastırında, No. 1893.)

6) Kronolojik tarih. Müellifin en mufassal ve en ehemmiyeti haiz bulunan bu eseri, Venedik kütüphanesinde mahfuz bulunmaktadır. Çamçıyan, yukarıda söylediğimiz veçhile, mevsuk bir kaynak olarak bu yazmadan istifâde etmiştir. Metni görmüş olan müelliflerin verdikleri malûmata nazaran, Çelebi, bu eserinde: a) İstanbul'da ve Anadolu'da vukû'bulan yangınların, zelzelelerin, su baskınlarının, veba salgınlarının tafsilâtını; b) kendi zamanında, Macarlara, Frenklere, Venediklilere, İrankılara v.s. devletlere karşı yapılan harpleri, resmî merasimleri, pâdişahlarla sadrîazamların ve diğer i'leri gelen devlet adamlarının mühim işlerini ve saray entrikalarını; c) Ermeni katolikoslarının, İstanbul ve Kudüs patriklerinin ve diğer başlıca Ermeni ruhanîlerinin işlerini, onların birbirleriyle olan rekabetlerini v.s. anlatır. Eser, bilcümle, 1648-1690 senelerinde vukû'bulan bütün vak'a ve hâdiseleri ihtivâ ederek Tebrizli Arakel'in eserinin daha mufassal surette bir devamı sayılabilir. (Yazma metin Venedik'de, No. 186.)

7) Abro Çelebi ve ailesinin methiyesi. 1672 senesinde yazılmış ve beş kısımdan ibâret olan bu eserde, müellif, kendi hâmisî bulunan Abro Çelebi'nin ve cedlerinin methiyesini yapmıştır. Eserin ikinci kısmında, Abro Çelebi'nin bizzat hazır bulunduğu

Girid seferinden, adanın zaptından ve sadrîazam Köprülü'den bahsedilmiştir. (N. Akinyan, Münih'de bir kitapçının yanında bu eserin metnini görmüş olduğunu söyler.)

8) «Geldi geldi» tesmiye edilen sahte Mesih hakkında. Müellif, bu eserde, 1666 senesinde ortaya çıkan ve kendisini peygamber diye tanıtmaya kalkışarak Yahudiler arasında büyük bir kargaşalığa sebebiyet veren Sabathai Sevi'nin dalaverelerinden ve onun akıbetinden bahseder. (Metin, Kudüs'de, No. 605.)

9) Türkçe tercüme. Muhtasar haciografya (Kudüs. No. 1076), Büyük İskender tarihi (Kudüs, No. 988), Ermeni tarihi (Venedik), Mezamir (Eçmiadzin, No. 1644), İncil (Eçmiadzin, No. 1645), v.s.

10) Çamçıyan'a nazaran, Grek ve Lâtin lisanlarından birçok eser tercüme etmiştir, fakat bunlar henüz görülmemiştir.

11) Keza Çamçıyan'ın söylediğine göre, Alman elçisinin arzusu üzerine, İran, Hint, Anadolu ve Ermeni eyâletleri ile Katoliklik mıntakaları ve manastırlar hakkında coğrafi bir eser yazmıştır, fakat bu metnin de nerede bulunduğu bilinmemektedir.

Eremya Çelebi'nin, zikrettiğimiz eserlerden başka yazmış olduğu şiir, mektup, mersiye ve tercüme de bir hayli yekûn tutmaktadır ki bunların bir kısmı *Ruznâme*'sine ve N. Akinyan'ın yazdığı biyografyasına ilâve olarak tabedilmiştir. *Ruznâme*'ye ilâveten neşredilen yazılar arasında Fransız kralı Louis XIV. ye hitâben bir methiye vardır ki Abro Çelebi bunu krala taktim eylemiş, kral da mukabilinde ona asâlet tevcih etmiş ve onu Fransız himâyesine almıştır.

Bibliografya: Ermenice olarak neşredilen kitaplar: *İstanbul Tarihi*, c. I, II, III Viyana, 1913. 1952, 1938. *Ruznâme*, Kudüs, 1939.

Vardapet Mikael Çamçıyan

Mikael Vardabet Çamçıyan — P. M. Tchamitch

XVIII. asırda yaşayan bu âlim vardapet, yazmış olduğu muazzam bir *Ermeni Tarihi* ile ilim dünyasınca çok tanınmış bir

⁹ D. V. Balyan'ın makalesi, *Bürakın mecmuası*, 1897, s. 612.

zattır. Venedik civarında St. Lazare adasında 1717 senesinde Sivas'lı Mikhitar tarafından tesis edilmiş manastırın en ileri gelen simalarından ve bu kültür ocağının en verimli âlimlerinden biri olmuştur. Vardapet Mikael Çamiçyan 1738 senesinde İstanbul'da doğmuş ve Mikhitar'ın ilk şakirtlerinden olarak, ölüm tarihi olan 1823 senesine kadar Venedik manastırında husûsiyle tarih ve lisan tetkiki sahasında çalışmıştır.

Çamiçyan'ın Tarihi, her biri takriben biner sahifelik üç büyük ciltten ibârettir. Müellif, bu muazzam eserini tanzim etmek için bütün Grek, Lâtin, Bizans, Suryanî ve bilhassa Ermeni müelliflerinin eserlerini göz önünde tutmuş ve bir çoğu henüz yazma halinde bulunan bu sayısız eserleri karşılaştırmak suretiyle kendi eserini vücûde getirmiştir. Çamiçyan'ın eserinin bir tarih kaynağı bakımından en çok dikkate şâyân ve orijinal sayılan tarafı, onun, tanınmış müelliflerin eserlerinden maada, birçok basılmamış yazmalardan, anonim tarihlerden, muhtıralardan ve hagiografyalardan istifâde etmiş olması keyfiyetidir.

Çamiçyan Tarihi'nin birinci cildi, Adem'den başlayarak Ermeni Arşaguni sülâlesinin Milâdî 441 senesinde nihayet bulmasına kadar geçen vak'aları anlatır. İkinci cild, 441-1080 tarihlerinde geçen vak'aları ihtiva eder. Üçüncü ciltde de 1080'den 1784 senesine kadar geçen ve Türk tarihini en çok alâkadar eden devirler anlatılmaktadır.

Mekalemizin esas mevzû'unu teşkil eden Türk hâkimiyeti tarihine aid olan kısım, ikinci cildin XXXVI. babında 1021 tarihinden başlayarak üçüncü cildin sonuna, yâni 1784 senesine kadar gelir. Müellifin, bu kısmın tanzimi için müracaat ettiği başlıca me hazlar şunlardır: Ermeni müelliflerden Urfa'lı Mateos, Lasdivert'li Arisdakes, Ani'li Samuel, Vardan, Gence'li Kiragos, Magistros Grigor, Nerses Şınorhali, Lambron'lu Nerses, Vardapet Vahram, Stepanos Urbelyan, Mağakya, Hetum, Mezo'lu Tomas, Tebriz'li Arake!, Eremya Çelebi ve bizce meçhûl muhtelif anonim tarihler, muhtıralar, hagiografyalar ve kilise kayıtları. Yabancı müelliflerden de, Cedrenus, Zonaras, Scylitzes, Nic. Byrenius, Alexius, Nicetas, Guillaume de Tyre, Cinnamus, Baronius (Cesar), Petau (Denis), Calmet (Dom Augustin), Barhebraeus, Georgius Acropolites, Assemani, Herbelot, Pachymeras, Cantacuzenne, Calcocondyles, Ducas, Phrantzes, Leonard'dan ve diğer

Bizans, Lâtin ve Suryanî müelliflerinden istifâde edilmiştir. Müellif, her üç ciltde de, ayırmış olduğu devirlerin sonlarında, tarihi vak'alara ve şahıslara dair muhtelif kaynakları karşılaştırmak suretiyle bâzı mülâhazalar serdetmiştir.

Çamiçyan Tarihi'nin diğer mühim bir husûsiyetini de eserin sonunda bulunan mufassal kronolojik cetvel ve listeler teşkil eder. Bu listelerin birinde, çok eski devirlerden beri kullanılmış muhtelif takvimlerin tarihlerinin karşılıkları gösterilmiştir. Diğer listelerde, kadîm zamanların mühim vak'alarıyla şahısların kronolojisini, Roma ve Bizans imparatorlarının, Ermeni krallarının, kato-tolikosların, patriklerin, Rum patriklerinin, İran hükümdarlarının, Halifelerin, Selçuk sultanlarının, Cengiz ve Timur sülâlelerinin, Osmanlı pâdişahlarının hâkimiyet tarihleri gösterilmiştir. Eserin nihayetinde ayrıca tanzim edilmiş uzun bir endekste bütün has isimler izâhlı olarak kaydedilmiştir.

Çamiçyan'ın bu büyük eserinin, yazıldığı devirdeki tarih anlayışı göz önüne getirilirse pek değerli ve yorulmaz bir mesainin mahsülü olarak takdire şâyân olduğu inkâr edilemez. Eser, bugün de, eski ve kısmen de meçhûl kaynakların mufassal ve itinâlı bir compilation'u olarak kıymetini muhâfaza etmektedir.

«Bibliografya: Ermenice metin, üç cild halinde olmak üzere, 1784-1786 senelerinde Venedik'de basılmıştır.

İngilizce bir hülâsası: *Chamich, M. History of Armenia from B. C. 2247 to the year of Christ 1780* Translated by Johannes Avdall; Calcutta, 1817.

Türkçe tercümesi, İslâmiyetin zuhûrundan başlayarak eserin sonuna kadar olan kısmın bir icmâli halinde, Edebiyat Fakültesi nâmına tarafımdan yapılmış, fakat henüz basılmamıştır.

Vardapet Çukas İnciciyan

Çukas Vardapet İncicyan — P. L. İndjidjian

Venedik Mikhitaryan manastırının âlim rahiblerinden olan İnciciyan, Eski Ermenistan'a aid yaptığı coğrafî, topografik ve

tarihi araştırmalarıyla Çamiçyan Tarihi'ne tamamlayıcı mâhiyette eserler yazmıştır. Müellif, *Eski Ermenistan Topografyası ve Ermenistan'ın tarihi coğrafyası* (3 cilt) adlı eserlerinde, mevzû'-ı bahs olan ülkelerin tarihinde adları geçen bütün mıntaka, şehir, kasaba, kal'a, dağ, nehir, v. s. coğrafi yerlerin mevkilerini, tabii vaziyetlerini, meskûn buldukları halkları, hükûmet ve idâre tarzları, geçirdikleri tarihi hâdiseleri, halk an'ane ve âdetlerini, din ve dillerini, tarih kaynaklarına nazaran mufassal bir surette kaydetmiştir. Müellifin araştırmaları, modern arkeolojik usullere göre yapılmamış ve birçok noktalarda eksik ve hatâlı bulunmakla beraber eski bir kaynak olarak istifâde edilecek birçok husûsiyetleri hâizdir.

İnciciyan'ın diğer bir eseri olan 11 küçük cildlik *Umumî Coğrafya'sının* bilhassa Anadolu ve Rumeli kıt'alarına aid cildleri, Osmanlı İmparatorluğunun XVIII. asırdaki idari teşkilâtı, nüfusu ve iktisadî ve sosyal vaziyeti hakkında verdikleri malûmatla ehemmiyetli kaynaklar sayılabilir.

İnciciyan, diğer bâzi küçük eserler meyanında bir de *Bizans Sayfiyeleri* adını taşıyan manzûm bir kitap yazmıştır. Müellif, bu kitapta Boğaziçi'nin eşsiz güzelliğini ve iki sahilinde bulunan bütün köylerin kadim ve Osmanlı devirlerindeki adlarını ve husûsiyetlerini tavsif etmiştir.

Bibliografya : *Eski Ermenistan Topografyası*, Venedik, 1822.

Ermenistan'ın tarihi Coğrafyası, Venedik 1835.

Umûmî coğrafya (11 cilt), Venedik, 1804.

Bizans Sayfiyeleri, Venedik, 1794.

Son